

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofredacteur:

Louis van den Langenberg

Redactie:

Chris Bekkenk

Jetze Boon

Nadeche Diepgrond

Bart van Duijvenbode

Rens Gilissen

Aniek Harmsen

Louis van den Langenberg

Cara Peters

Julian Rebel

Joost Rosendaal

Pia van de Schaft

Louise Stevens

Mariëtte Verhoeven

Iris van Vlimmeren

Jessica Vogels

Emma Zijp

Eindredactie:

Chris Bekkenk

Jetze Boon

Louis van den Langenberg

Jessica Vogels

Emma Zijp

Druk:

Print&Bind

Afbeeldingen omslag:

Boven:

Kranten lezende mannen op het trottoir in Edinburgh, 1934

Bron: *Wikimedia Commons.*

Onder:

Boekdrukunst. Gravure, toegeschreven aan atelier van Philips Galle, ca. 1589 - ca. 1593. Bron: Rijksmuseum.

Jaargang 43 (2024), afl.3

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore biedt studenten, docenten, onderzoekers en alumni Geschiedenis van de Radboud Universiteit alsook alle andere historisch geïnteresseerden de mogelijkheid op de hoogte te blijven van de meest recente ontwikkelingen in de Nijmeegse geschiedwetenschap. Jaarlijks brengt de redactie drie edities uit, waarvan goed leesbare, wetenschappelijke artikelen van Nijmeegse historici over allerlei landelijk aansprekende onderwerpen telkens de kern vormen. Hiernaast bieden wij studenten de mogelijkheid om in één team samen met docenten ervaring op te doen in de redactie van een wetenschappelijk tijdschrift. Dit maakt *Ex Tempore* voor hen een unieke leer­school.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen,

telefoon: 024 3615641.

e-mail: etvt@student.ru.nl

<https://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

dr. F.B.G.B.M. Meens (voorzitter), L. W. van den Langenberg (hoofredacteur), J. J. Boon (secretaris), C.J.W. Bekkenk (penningmeester).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. C. van Baalen, prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Pdf's van artikelen vanaf 1999 zijn gratis online verkrijgbaar op aanvraag. De prijs van papieren losse nummers is € 7,50.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2024:

€ 20,00 voor studenten; € 25,00 voor overigen.

Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 januari. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. *Ex Tempore*, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Inhoud

Redactioneel	4
Een brief van de redactie	5
Thomas Hoekzema Twee parallele werelden? Verslaggeving over de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1672-1674)	6
Chris Bekkenk Militairen tegen burgers Een politieke analyse van krantenberichten over de slag bij Jutphaas in 1787	24
John van Zuijlen Tydingen die belang hebben op fraay papier De eerste nieuwsbladen in Noord-Brabant	40
Pepijn Trienekens Moraal recht en hygiëne Een onderzoek naar de regionale assertiviteit in de Nijmeegse prostitutieregulatie	56
Uit het archief	84
Tips van de redactie	89
Recensie	90
Ivoren toren	92
Auteursinformatie	93

Redactioneel

Beste lezer,

Zoals er al in onze brief stond is dit het laatste nummer van 2024 en zal 2025 één nummer minder krijgen. Toch willen wij dit goedmaken met het goede nieuws dat dit nummer en die erna gratis te bekijken zijn op de nieuwe Ex Tempore website!

Zoals u nu misschien ons tijdschrift online leest, gebeurt dat ook steeds vaker met de krant. Toch kampen kranten al sinds ze hun huidige vorm aannamen met veel problemen die wij vandaag de dag nog steeds herkennen. Desinformatie is helaas van alle tijden en versplintering van publieke opinie is kenbaar in veel vroege nieuwspublicaties uit de Lage Landen. De thematische artikelen van dit nummer gaan dan ook vooral over deze onderwerpen.

Thomas Hoekzema laat in zijn artikel de prevalentie van bijvoorbeeld desinformatie in de verslaggeving over de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog van 1672-1674 zien, gevolgd door het artikel van Chris Bekkenk die een politieke analyse van de slag bij Jutphaas in 1787, en krantenberichten hierover, geeft.

John van Zuijlen zocht het met zijn nieuwe publicatie *'Tydingen die belang hebben'* 250 jaar Brabants Dagblad iets dichterbij huis. Voor ons herschreef hij zijn werk over deze eerste dagbladen in Brabant tot een kort artikel over dit medium met een overwegend Brabants publiek.

Buiten het thema maar niettemin interessant is de scriptie *'Moraal, Recht en Hygiëne'* van Pepijn Trienekens, waarmee hij afgelopen jaar de Ex Tempore scriptieprijs won. Ter gelegenheid van deze prijs zit deze scriptie als extra bijdrage in dit nummer. Tom Ottens verzorgt vervolgens de boekrecensie over het werk *Nieuwsgier*, een biografie van de Verlichtingsschilder en schrijver Jacob Campo Weyerman.

Met deze publicaties hopen we een contributie te maken aan de historische kennis over moderne onderwerpen zoals desinformatie en de verschillende kleuren van het medialandschap.

Een brief van de redactie

Beste abonnee en beste lezer,

Met gepaste trots laat de redactie van Ex Tempore u weten dat ons tijdschrift vanaf het verschijnen van dit nummer ook online beschikbaar is. Al maanden is onze redactie, en haar websitecommissie in het bijzonder, hard aan het werk om deze digitaliseringsslag mogelijk te maken. Met succes! Vanaf deze maand zullen al onze edities, om te beginnen vanaf 2017 tot heden, online beschikbaar zijn of online beschikbaar worden. Eerdere nummers zullen spoedig volgen. U mag ze downloaden, met anderen delen en zoveel u wilt gebruiken ter inspiratie voor uw eigen onderzoek. Ons tijdschrift wordt officieel *Open Access*.

De website die deze digitalisering mogelijk maakt, biedt vele andere voordelen. Zo zullen er na de verschijningsdatum van een nieuwe editie twee- tot driewekelijks rubrieken en artikelen verschijnen, die u samen met onze mededelingen op de hoogte houden van wat er speelt in onze geschiedkundige Ivoren toren. Om nóg beter op de hoogte te blijven, nodigen we u graag uit om ons ook te volgen op onze sociale media. Onze website is te vinden via www.extempore.nl.

Een abonnement blijft ook voordelen bieden. Zo valt drie keer per jaar ons tijdschrift bij u op de deurmat en bent u bovendien welkom bij het congres dat we jaarlijks in samenwerking met studievereniging GSV Excalibur organiseren. Geabonneerde studenten zijn bovendien welkom bij het scriptiesymposium dat uit een vergelijkbare samenwerking voortvloeit.

De afgelopen jaren was de toekomst van Ex Tempore onzeker. Door toenemende drukkosten en bezuinigingen op onze subsidie leek het erop dat na meer dan veertig jaar een einde zou komen aan fysieke uitgaves van Ex Tempore, maar door inspanning van de redactie en de gulle giften van de Vrienden van Ex Tempore is deze financieel moeilijke tijd nu bijna achter de rug. Daar komt bij dat het gelukt is om de drukkosten grondig te verminderen. Door dit nieuwe kostenplaatje kan het abonnementsgeld iets verlaagd worden.

Het abonneegeld voor alle abonnees is vanaf jaargang 2025 vastgelegd op 20 euro per jaar, waar deze prijs eerder enkel voor studenten gold. Hopelijk kunnen wij u de komende jaren blijven verblijden met de fysieke edities van ons tijdschrift, maar hoe ons tijdschrift ook tot u zal komen, fysiek of digitaal, bedankt voor het lezen van Ex Tempore.

Geniet van onze nieuwe editie en tot ziens op onze website!

De redactie van Ex Tempore

Twee parallele werelden?

Verslaggeving over de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog
(1672-1674)

Thomas Hoekzema

Oorlog is niet alleen iets uit het verleden, dat blijkt vandaag de dag eens te meer. Conflicten als die tussen Oekraïne en Rusland en tussen Gaza en Israël houden de wereld in hun greep. Nieuws over deze oorlogen overspoelt de media wereldwijd. Omdat berichtgeving in oorlogstijd moeilijk te verifiëren valt, blijft het telkens de vraag in hoeverre dit nieuws accuraat is. De strijdende partijen proberen immers het nieuws in hun voordeel te verdraaien. Zo is in het geval van de Oekraïens-Russische Oorlog bekend dat de bevolking van Rusland niet dezelfde informatie krijgt doordat de vrije media daar ernstig worden ingeperkt. Daar is eigenlijk alleen het geluid van de door de overheid toegestane staatsmedia goed te horen. Dit leidt ertoe dat de Russische bevolking een heel ander beeld van het verloop van de oorlog krijgt voorgeschoteld dan de westerse bevolking. Zo ontstaan er twee verschillende perspectieven op dezelfde oorlog, twee “parallele werelden.”¹

De Oekraïens-Russische Oorlog is in tegenstelling tot veel conflicten in de wereld nu eens niet zo ver weg voor Nederlanders. Verder terug in de tijd, inmiddels 352 jaar geleden, was er een oorlog nog dichterbij huis. In 1672 voltrok het “Rampjaar” zich in het zeventiende-eeuwse Nederland dat toen bekend stond als de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Dit land werd van vele kanten tegelijkertijd aangevallen: door de koning van Frankrijk in het zuiden, de bisschoppen van Münster en Keulen in het noordoosten en de koning van Engeland in het westen. Dit was het startsein van de Hollandse Oorlog (1672-1678) met Frankrijk, de Tweede Münsterse Oorlog (1672-1674) en de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1672-1674).

Dit artikel gaat over de oorlogsverslaggeving met betrekking tot het laatstgenoemde conflict, tussen Engeland en de Republiek. In de media van die tijd, voornamelijk kranten en pamfletten, werd in beide landen verslag gedaan

1 Zie bijv. ‘Onafhankelijke online nieuwsbronnen nu vrijwel gekneveld in Rusland,’ NOS, 5-03-2022, <https://nos.nl/artikel/2419884-onafhankelijke-online-nieuwsbronnen-nu-vrijwel-geknveld-in-rusland>. Dit artikel komt voort uit mijn Masterscriptie ‘Twee parallele werelden? Verslaggeving over de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1672-1674) in Nederlandse en Engelse kranten’ (Rijksuniversiteit Groningen, 2023), begeleid door Joop W. Koopmans.

van en gereageerd op landelijke en buitenlandse gebeurtenissen.² De nieuwscultuur van deze landen verschilde echter aanzienlijk. De censuur in Engeland was in de zeventiende eeuw veel strenger dan in de Republiek. De Engelse overheid probeerde in deze eeuw op allerlei manieren de drukpers te controleren, zowel preventief als repressief. Op het gebied van de nieuwsvoorziening betekende dit dat de staat daarop het monopolie hield. De censuur werd daarnaast in zijn algemeenheid op een veel meer gecentraliseerde wijze uitgevoerd dan in de Republiek. Hoewel er in de Republiek ook op allerlei manieren werd getracht de drukpers te controleren, gebeurde dit door de gefragmenteerde staatkundige structuur van de Republiek op stedelijk en gewestelijk niveau. Dit betekende dus dat de strengheid van de censuur per stad of gewest kon verschillen. Bovendien waren er weinig preventieve maatregelen en vond censuur bijna altijd achteraf plaats. De staat had dan ook geen monopolie op het nieuws en zo ontstonden er meerdere particuliere kranten in de zeventiende-eeuwse Republiek.³

Een van die kranten was de *Oprechte Haarlemse Courant*, die volgens historicus Arthur der Weduwen in de tweede helft van de zeventiende eeuw een van de meest gerenommeerde kranten van Europa was. Vanaf 1667 verscheen deze krant driemaal per week en groeide zij uit tot de toonaangevende krant in de Republiek. Ook in Engeland werd de Haarlemmer veel gelezen.⁴ Dit illustreert dat de censuur in Engeland niet waterdicht was. De Haarlemmer was er populair, omdat deze krant een ander geluid bood dan de *London Gazette*, de krant die in Engeland een monopoliepositie had. De populariteit van de *Oprechte Haarlemse Courant* was volgens historici Esther Baakman en Michiel van Groesen te danken aan de kwaliteit van het nieuws. Zo was het correspondentienetwerk van de Haarlemmer courantier Abraham Casteleyn (1628-1681) ongeëvenaard groot; hij had vele goede connecties, ook in Engeland. Het fe-

2 Femke Deen, David Onnekink en Michiel Reinders, 'Introduction,' in: *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden/Boston, 2011) 11-12; Joad Raymond, *Pamphlets and Pamphleteering in Early Modern Britain* (Cambridge, 2003) 98-99; Arthur der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700, Volume I* (Leiden, 2017) 6.

3 Over censuur in Engeland: Randy Robertson, *Censorship and Conflict in Seventeenth-century England: The Subtle Art of Division* (University Park, Pennsylvania, 2009) 2-19; Censuur in de Republiek: Olga van Marion, 'Verboden in de Gouden Eeuw: Schrijvers, drukkers en hun strategieën' in: Marita Mathijssen (red.), *Boeken onder druk: Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam, 2011) 31-44; Zie ook: Ingrid Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden: De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Den Haag, 1998).

4 Der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century vol. I*, 8, 34, 44.

deralistische staatsbestel van de Republiek zorgde ervoor dat Casteleyn alleen verantwoording hoefde af te leggen aan de Haarlemse stadsregering, die hem over het algemeen steunde.⁵

De enige krant die legaal gedrukt mocht worden in Engeland, was de *London Gazette*.⁶ Volgens historicus Andrew Pettegree vond die krant gretig aftrek in Engeland. Deze was volgens de Britse historicus wat betreft het nieuws dat daadwerkelijk werd gebracht goed geïnformeerd en gezaghebbend. De *Gazette* was echter vooral gevuld met buitenlands nieuws, want Engels nieuws werd er grotendeels buitengehouden. De *Gazette* bood haar lezers volgens Pettegree een erg partijdig beeld van het nieuws. De Engelse overheid bepaalde wat er in deze krant te lezen was en die was volgens Pettegree zo betrouwbaar en zo informatief als de overheid toeliet.⁷ Historici Asa Briggs en Peter Burke vergeleken de wijze waarop de *Gazette* door de staat werd gestuurd dan ook met de officiële staatskrant *Pravda* (De Waarheid) uit de Sovjet-Unie ten tijde van Stalin en Brezjnev.⁸

In zowel het Verenigd Koninkrijk als Nederland is veel onderzoek gedaan naar de opkomst en het functioneren van het nieuws in de vroegmoderne tijd.⁹ Vanuit voornamelijk militair-historisch en maritiem-historisch perspectief zijn er daarnaast enkele overzichtswerken geschreven over de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog specifiek en over de Engels-Nederlandse Zeeoorlogen in het algemeen. In al deze publicaties wordt genoemd dat in Engeland de publieke opinie ten opzichte van de Derde Zeeoorlog gaandeweg het conflict steeds negatiever werd. Dit betekende in de praktijk dat zowel de steun van de brede bevolking als de rijke elite naarmate het conflict vorderde steeds verder afnam. Het volk moest de oorlog uitvechten en de rijke elite moest de oorlog financieren, dat zou het verloop van de oorlog vanuit Engels oogpunt niet ten goede zijn gekomen. De rol van de nieuwsmedia van die tijd wordt hierbij veel-

5 Esther Baakman en Michiel van Groesen, 'Kranten in de gouden eeuw' in: Huub Wijfjes en Frank Harbers, red. *De krant: Een cultuurgeschiedenis* (Amsterdam, 2019) 37-39, 41-43.

6 Zie voor meer informatie over de *London Gazette* o.a.: Phyllis M. Handover, *A History of the London Gazette 1665-1965* (Londen, 1965) 9-18; Raymond, *Pamphlets and pamphleteering in early modern Britain*, 157.

7 Andrew Pettegree, *The Invention of News: How the World Came to Know About Itself* (New Haven CT, 2014) 239.

8 Asa Briggs en Peter Burke, *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet* (Cambridge, 2009) 76.

9 Zie onder andere: Joop W. Koopmans, *Early Modern Media and the News in Europe: Perspectives from the Dutch Angle* (Leiden/Boston MA, 2018); Joad Raymond (red.), *News, Newspapers, and Society in Early Modern Britain* (Londen/Portland OR, 1999); Joad Raymond en Noah Moxham (red.), *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden, 2016); Der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth century vol I*.

vuldig genoemd.¹⁰ Dat het nieuws invloed had op de publieke opinie in zowel Engeland als de Republiek ten tijde van de Derde Zeeoorlog lijkt hoe dan ook vast te staan. Hoe dit proces in zijn werk ging, blijft echter veelal onderbelicht.

Charles R. Boxer is de historicus die tot op heden het meest inging op de invloed van kranten en pamfletten op de oorlog in zijn artikel 'Some Second Thoughts on the Third Anglo-Dutch War, 1672-1674' uit 1969. Hij bouwt hierbij voort op bevindingen over het gebruik van propaganda in de eerste twee Engels-Nederlandse Zeeoorlogen van historicus Charles Wilson. Die stelde eerder dat er in Engeland sprake was van een voorsmaak van een bitter nationaal gevoel en een onscrupuleus gebruik van propaganda.¹¹ Boxer brengt in hoofdlijnen de grootste verschuivingen in de publieke opinie in Engeland tijdens de oorlog in kaart. Als bronnen gebruikt Boxer hiervoor onder meer de *London Gazette*, de *Oprechte Haerlemse Courant*, de *Amsterdamsche Courant*, de nieuwspersperiodiek *Hollandse Mercurius* en een aantal pamfletten.¹²

Wat betreft de eigentijdse beschikbaarheid van kranten stelt Boxer dat die uit Haarlem en Londen vrij verkrijgbaar waren in beide landen. Hierdoor bestonden volgens hem de voorwaarden voor een goed functionerende publieke opinie aan beide zijden van de Noordzee.¹³ Over het oorlogsnieuws stelt hij dat dit grotendeels verrassend objectief was in de twee landen. Hij stelt wel dat beide kanten het oorlogsnieuws op verschillende manieren op een voor zichzelf gunstige manier presenteerden. Het manipuleren van het nieuws was volgens Boxer overigens gemakkelijker voor de *Gazette* dan voor de kranten uit de Republiek, waarvan de laatsten door het gebrek aan strenge censuur dan ook objectiever waren.¹⁴

10 Respectievelijk de meest recente Engelse en Nederlandse werken hierover: Quintin Barry, *From Solebay to the Texel: The Third Anglo-Dutch War, 1672-1674* (Warwick, 2018) 113, 115; Anne Doedens en Liek Mulder, *Engels Nederlandse Oorlogen 1652-1674: Door een zee van bloed in de Gouden Eeuw, 1652-1674* (Zutphen, 2016) 9, 155, 162, 174. Zie verder: Roger Hainsworth en Christine Churches, *The Anglo-Dutch Naval Wars, 1652-1674* (Stroud, Gloucestershire, 1998) 179, 190; James R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (London/New York, 1996) 213-214, 216; Charles R. Boxer, *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century* (Londen, 1974) 51-52, 59, 64. Historiografie uit Nederland: Jaap R. Bruijn, *The Dutch Navy of the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Newfoundland, 2011); Gijs Rommelse, *Zeevaarders achter de tralies: De krijgsgevangenen van de grote zeeoorlogen, 1652-1674* (Hilversum, 2020) 31.

11 Boxer, 'Some Second Thoughts,' 67; Charles Wilson, *Profit and Power: A Study of England and the Dutch Wars* (2e druk; Den Haag/Boston/Londen, 1978) 152. De eerste druk is gepubliceerd in 1957.

12 Boxer, 'Some Second Thoughts,' 67-69, 92.

13 Ibidem, 75-77.

14 Ibidem, 69-70, 76, 88.

Het artikel van Boxer biedt dus al enig inzicht in de manier waarop oorlogsverslaggeving werkte ten tijde van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog. Boxer houdt het echter bij enkele gebeurtenissen uit de oorlog die de Engelse publieke opinie negatief beïnvloedden en richt zich vooral op de politieke implicaties daarvan. Daarbij gebruikt hij het krantennieuws voornamelijk anekdotisch. Een systematische analyse van hoe de oorlogsverslaggeving omtrent de zeeslagen – de daadwerkelijke confrontaties in deze oorlog – eruitzag, ontbreekt echter nog. Boxer benoemt weliswaar dat beide landen het nieuws probeerden te beïnvloeden en propaganda produceerden, maar hij maakt niet inzichtelijk hoe dat in zijn werk ging.

Tegenwoordig is het krantennieuws uit de Republiek en Engeland digitaal beschikbaar en bovendien eenvoudiger doorzoekbaar. De digitale bestanden bieden de mogelijkheid om het nieuws uit beide landen naast elkaar te leggen teneinde zo te ontdekken hoe en in welke mate beide landen probeerden het oorlogsnieuws in hun voordeel te presenteren. Het feit dat de omgang met nieuws door de overheden van beide strijdende partijen anders was, doet de vraag rijzen hoe de oorlogsverslaggeving er in beide landen uitzag. Door het nieuws anders te presenteren, gebeurtenissen die de overheden in verlegenheid konden brengen weg te laten of al dan niet opzettelijk verkeerde informatie te verspreiden, tegenstanders in een kwaad daglicht te stellen of zelfs complottheorieën op te tuigen, konden overheden proberen de publieke opinie in hun voordeel te beïnvloeden. Dit artikel geeft antwoord op de vraag hoe het gebruik van propaganda overeenkwam of juist verschilde in de weergave van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1672-1674) in de *London Gazette* en de *Oprechte Haerlemse Courant*. De Haarlemmer verscheen zoals vermeld driemaal per week, de *Gazette* tweemaal.¹⁵

De wapenfeiten van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog zijn een viertal zeeslagen. Dit zijn achtereenvolgens de Slag bij Solebay (7 juni 1672), de Eerste Slag bij het Schooneveld (7 juni 1673), de Tweede Slag bij het Schooneveld (14 juni 1673) en de Slag bij Kijkduin (21 augustus 1673). Dit artikel is gebaseerd op een selectie van 64 uitgaven van de *Oprechte Haerlemse Courant* en 31 edities van de *London Gazette* waarin nieuws over deze zeeslagen te vinden is. Bij de beantwoording van de hoofdvraag worden verschillende vormen van propaganda onderscheiden die beide kanten meer of minder gebruiken. Allereerst worden de soorten propaganda die gebruikt werden en de overeenkomsten en verschillen in het gebruik daarvan door beide landen uiteengezet. Vervolgens is er aandacht voor de propagandastrategie en de ontwikkeling die daarin te zien is tijdens de oorlog. Tot slot wordt de interactie tussen beide kranten die

15 Baakman en van Groesen, 'Kranten in de gouden eeuw,' 38; Handover, *A History of the London Gazette*, 13.

op bepaalde momenten duidelijk zichtbaar is behandeld.¹⁶

Wat betreft het onderzoeken van vroegmodern nieuws stelt historicus Joad Raymond dat we de geschiedenis van het nieuws niet louter geografisch per land moeten benaderen, maar vanuit het idee van een netwerk. In die geest is het ook zinvol om het nieuws omtrent een gebeurtenis, in dit geval de Derde Zeeoorlog, vanuit twee geografische invalshoeken te bestuderen. De bevolking van Engeland had namelijk ook toegang tot nieuwsbronnen uit de Republiek en vice versa; er was sprake van één nieuwsnetwerk, niet twee afzonderlijke geografische nieuwssystemen. Dit zou dus kunnen betekenen dat bepaalde informatie over de oorlog, ondanks pogingen van overheden om die in te perken, toch bekend was in zowel Engeland als de Republiek. Het is echter ook goed mogelijk dat de gangbare nieuwsstromen door de oorlog werden verstoord en dat de nieuwsvoorziening daardoor in tegenstelling tot wat Boxer stelt, in beide landen tot aanzienlijke verschillen heeft geleid.¹⁷

Zoals benoemd stellen historici dat nieuws en propaganda invloed hadden op de publieke opinie ten tijde van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog. Een publieke opinie die voldoet aan de voorwaarden van de invloedrijke theorie die filosoof Jürgen Habermas daarover opstelde bestond nog niet in zowel Engeland als de Republiek tijdens de Derde Zeeoorlog.¹⁸ De pers was nog niet volledig vrij en een rationeel-kritische discussie was ook nog niet volledig toegestaan in beide landen. Toch waren kranten en pamfletten in overvloed aanwezig en was de geletterdheid relatief hoog. Er was dus ten tijde van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog in zowel de Republiek als Engeland sprake van een publieke opinie, zij het wel een gemankeerde zeventiende-eeuwse vorm hiervan. De publieke opinie en het publieke debat in beide landen waren

16 Naast kranten zijn er nog een aantal andere bronnen bekend waarin nieuws over de Derde Zeeoorlog is beschreven. Dit betreft pamfletten, handgeschreven nieuwsbrieven, kapiteinsverslagen en andere egodocumenten. De nadruk van dit onderzoek ligt echter op hoe beide landen de oorlog actueel presenteerden aan hun eigen volk. Dat maakt al de voornoemde bronnen op de pamfletten na ongeschikt, omdat deze niet bestemd en bekend waren voor een breed publiek. Pamfletten waren echter niet periodiek en kenden geen vaste vorm. Dit maakt pamfletten minder geschikt voor een vergelijkbare systematische analyse.

17 Joad Raymond en Noah Moxham (red.) *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden, 2016) 4-5.

18 Om tot een publieke opinie te komen moet er volgens Habermas worden voldaan aan een drietal voorwaarden: De publieke sfeer moet voor iedereen toegankelijk zijn, de door het publiek geformuleerde mening moet het resultaat zijn van een rationeel-kritisch debat en tot slot moet de publieke opinie niet door één individu of groep beheerst worden (niet-instrumenteel). Zie: Jürgen Habermas, vertaling van Thomas Burger en Fredrick Lawrence, *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society* (Cambridge MA, 1989) 27-57. N.B.: De originele Duitse publicatie komt uit 1962.

aanwezig en invloedrijk, maar niet zo open, vrij en rationeel-kritisch als Habermas dat zich voorstelde. Zowel kranten als pamfletten speelden een belangrijke rol in het informeren, activeren en polariseren van een breed publiek in Engeland en de Republiek.¹⁹

Door het oorlogsnieuws van beide strijdende partijen die een andere nieuwscultuur kenden met de kennis van nu met elkaar te vergelijken, wordt er in dit artikel inzicht geboden in de manier waarop beide landen elkaar bestookten met propaganda. De verschillen in de nieuwsproductie die daardoor tot uiting komen kunnen handvatten bieden voor het onderzoeken, begrijpen en herkennen van patronen in oorlogsnieuws vandaag de dag.

De situatie beter of erger voordoen

De vorm van propaganda die het meest voorkwam, was het beter of minder erg voordoen van een situatie. Dit begon onmiddellijk bij de Slag bij Solebay. Zo werd na afloop in de *Oprechte Haerlemse Courant* gesteld dat de vloot van de Republiek “victorieus tegens d’Engelse” was.²⁰ In de *London Gazette* werd juist gesproken over een “indisputable victory” voor de Engels-Franse vloot.²¹ Historici betitelen deze slag echter eerder als onbeslist dan als een duidelijke overwinning voor een van beide partijen. Men kan hooguit spreken van een morele of strategische overwinning voor de Republiek.²² Beide partijen deden

19 Zie over publieke opinie in Engeland: Raymond, ‘The newspaper, public opinion, and the public sphere,’ 117, 129-133. Over de Republiek: Baakman en van Groesen, ‘Kranten in de gouden eeuw,’ 23-25; Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie: Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 2011), 26, 254-256.

20 *Oprechte Haerlemse Courant*, 11-06-1672.

21 *London Gazette*, 17-06-1672 (n.s.), 07-06-1672 (o.s.). In de Republiek was ten tijde van de Derde Zeeoorlog de Gregoriaanse kalender, die we vandaag de dag nog kennen, al ingesteld in Holland en Zeeland. In Engeland werd de oude Juliaanse kalender nog gebruikt. Er zijn twee verschillen tussen beide kalenders. Het eerste is dat de Juliaanse kalender 10 dagen achterloopt op de Gregoriaanse. Het tweede verschil is dat het jaar in Engeland niet wisselde op 1 januari, maar op 25 maart. Bij de voetnoten over de *London Gazette* zullen steeds de data in nieuwe stijl en oude stijl worden aangegeven, zodat deze voor de lezer ook vindbaar zijn in het archief van de *Gazette*. Daar moet dan wel aan worden toegevoegd dat in dat archief niet de publicatiedatum, maar de eerstgenoemde datum van een bepaalde periode die de krant beslaat wordt genoemd. Boven een editie van *Gazette* stond bijvoorbeeld ‘from 20 to 24.’ Dit betekende dat de krant het nieuws van die periode besloeg en dus gepubliceerd werd op de dag na die periode, in dit geval de 25^e. Als er in dit artikel wordt verwezen naar een editie van de *London Gazette*, wordt er verwezen naar die publicatiedatum.

22 Barry, *From Solebay to the Texel*, 70-71; Boxer, *De Ruyter en de Engelse oorlogen*, 82; Doedens en Mulder, *Engels-Nederlandse Oorlogen*, 162-163; Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*, 190; Luc Panhuysen, *De ware vrijheid* (Amsterdam, 2005) 407-409.

de situatie voor de eigen partij dus rooskleuriger voor dan dat deze was. De Haarlemmer ging wat dat betreft op dezelfde voet verder bij de volgende slagen. De *London Gazette* koos hierna voor een andere strategie door de toe-eigening van de overwinning door de Republiek stelselmatig aan te vallen.²³

Het beter of slechter voordoen van de situatie vertaalde zich niet alleen in het uitroepen van een overwinning na afloop van een zeeslag. Het uitte zich ook in het schromelijk overdrijven van de verliezen van de tegenstander en het bagatelliseren van de eigen verliezen. Beide kranten deden dit bij alle vier de slagen. Zo werd in de *Haerlemse Courant* na de Eerste slag bij het Schooneveld gesuggereerd dat er bij de Engels-Franse vloot elf à twaalf schepen en enkele branders waren vernietigd, terwijl er aan de eigen zijde geen schepen en een paar branders verloren zouden zij gegaan.²⁴ In realiteit verloren beide vloten bij die slag helemaal geen oorlogsschepen.²⁵ In de *London Gazette* werd dan weer gesteld dat er bij de Slag bij Solebay aan de kant van de Republiek 7.000 doden en gewonden te betreuren zouden zijn en er elf oorlogsschepen waren vernietigd.²⁶ In werkelijkheid verloor de Republiek ergens tussen de 600 en 2.000 manschappen en verloor zij zo'n drie oorlogsschepen.²⁷

Fig. 1, Willem van de Velde, Zeeslag bij Solebay 7 juni 1672, circa 1675. Olieverf op doek. 770x915 mm. Collectie Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam, A.0004

23 *Oprechte Haerlemse Courant*, 13-06-1673, 27-06-1673, 24-08-1673; Zie voor aanvallen op de 'overwinning' van de Republiek in de *London Gazette* o.a.: 16-06-1673 (n.s.), 06-06-1673 (o.s.), 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.), 08-09-1673 (n.s.), 29-08-1673 (o.s.).

24 *Oprechte Haerlemse Courant*, 15-06-1673.; Branders, eerder genoemd in de zin, zijn boten die in brand werden gestoken en als varende stormrammen richting vijandelijke schepen werden gestuurd.

25 Barry, *From Solebay to the Texel*, 84-86; Boxer, *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century*, 85; Doedens en Mulder, *Engels-Nederlandse Oorlogen*, 170.

26 *London Gazette*, 01-07-1672 (n.s.), 21-06-1672 (o.s.).

27 Barry, *From Solebay to the Texel*, 70-71; Boxer, *De Ruyter en de Engelse oorlogen*, 82; Doedens en Mulder, *Engels-Nederlandse Oorlogen*, 162-163; Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*, 190; Panhuysen, *De ware vrijheid*, 407-409.

Zowel de *Oprechte Haerlemse Courant* als de *London Gazette* had dus de neiging om het nieuws in het eigen voordeel te verdraaien door de situatie beter voor te doen dan hij daadwerkelijk was. Tegen het idee dat dit een bewuste keuze was zou kunnen worden ingebracht dat zeeslagen bijzonder onoverzichtelijk waren en de redacteurs van de respectievelijke kranten ervan overtuigd waren dat er alleen maar waarheidsgetrouw nieuws uit hun correspondentienetwerk tot hen kwam. Toch zaten beide kranten er aantoonbaar vaak naast als het om verliezen bij de vijand ging, terwijl de eigen verliezen vaak wél accuraat werden weergegeven als het er weinig of geen waren. Het is dan ook aannemelijk om te veronderstellen dat de courantiers het wenselijk achtten om de publieke opinie in het voordeel van hun land te beïnvloeden door de eigen situatie zo goed mogelijk voor te doen.

Stoken in het kamp van de vijand

Een volgende vorm van propaganda die veel te zien is in de kranten van beide kanten, is het stoken in het kamp van de vijand. Door te wijzen op problemen bij de andere partij werd zo geprobeerd onrust te zaaien. Dit begon al voordat de eerste zeeslag had plaatsgevonden. Zowel de *Oprechte Haerlemse Courant* als de *London Gazette* liet niet na om vermeende problemen met de bemonstering van de vloot van de vijand te benadrukken.²⁸ Bovendien werd in de Haarlemmer gesteld dat de Engelsen helemaal niet op een oorlog met de Republiek zaten te wachten: “Sy sagen liever de Wapenen van dit Rijck tegens Vranckrijck gewent.”²⁹

In de nasleep van de zeeslagen werd niet geschroomd om vermeende smeulende brandjes in het vijandelijke kamp aan te wakkeren. Zo werden er in de Haarlemmer in aanloop naar de Eerste Slag bij het Schooneveld bemanningsproblemen aan Engelse zijde benadrukt. Bootsvolk van een koopvaardijvloot zou daar namelijk na het aanmeren in de haven linea recta op de oorlogsvloot zijn gezet. Die kwamen net terug van een lange tocht naar de Canarische Eilanden.³⁰ In de *Gazette* werd in aanloop naar de Slag bij Kijkduin vermeld dat manschappen met verhalen van treffelijke overwinningen naar de vloot van de Republiek werden gelokt, maar dat zij eenmaal aangekomen werden afgeschrikt door de grote aantallen zieken en gewonden aldaar.³¹

De *London Gazette* liet daarnaast niet na om te stoken binnen de vlootleiding van de Republiek. Admirala's Michiel de Ruyter (1607-1676) en Cornelis Tromp (1629-1691) hadden tot aan de Slag bij het Schooneveld geruzied. Hun

28 *Oprechte Haerlemse Courant*, 12-04-1672, 16-04-1672, 19-04-1672 en 21-04-1672; *London Gazette*, 08-04-1672 (n.s.), 29-03-1672 (o.s.), 16-04-1672 (n.s.), 06-04-1672 (o.s.).

29 *Oprechte Haerlemse Courant*, 12-04-1672.

30 *Oprechte Haerlemse Courant*, 18-05-1673.

31 *London Gazette*, 04-07-1673 (n.s.), 24-06-1673 (o.s.).

conflict was in aanloop naar die slag bijgelegd, waarna Tromp als admiraal in de vloot was teruggekeerd.³² Deze ruzie bleek niet onbekend bij de Engelsen. In aanloop naar de Slag bij Kijkduin vermeldde de *Gazette* dan ook dat er weer onenigheid zou zijn tussen De Ruyter en Tromp.³³ Bovendien zou er veel ziekte zijn op de vloot en werd er gesuggereerd dat ook De Ruyter hierdoor was getroffen.³⁴ Er is echter geen bewijs dat dit het geval was.

Fig. 2. Willem van de Velde, *Gevecht tijdens de zeeslag bij Kijkduin, circa 1675*. Olieverf op doek. 1140 x 1830 mm. Collectie Rijksmuseum, Amsterdam, SK-A-2393

Het bondgenootschap tussen het protestantse Engeland en het katholieke Frankrijk, dat al niet zo soepel liep, was voor de *Haerlemse Courant* een dankbaar onderwerp om flink in te roeren. Dat werd dan ook veelvuldig gedaan.³⁵ Een goed voorbeeld hiervan dateert van na de Slag bij Kijkduin. Volgens de berichtgeving in de Haarlemmer zouden de Fransen zich nauwelijks in dat gevecht hebben gemengd, tot grote onvrede van de Engelsen en hun bevelhebber Ruprecht van de Palts (1619-1682).³⁶ Dat zou ook het Engelse volk niet ontgaan zijn: "Tot Londen seght men, dat de Gemeente gants op de been is tegens de Fransse, wytende die het verlies van de Battailje [...]."³⁷

32 Barry, *From Solebay to the Texel*, 75-80; Boxer, *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century*, 83-84; Doedens en Mulder, *Engels-Nederlandse Oorlogen*, 168-169.

33 *London Gazette*, 01-08-1673 (n.s.), 22-07-1673 (o.s.).

34 *London Gazette*, 04-08-1673 (n.s.), 25-07-1673 (o.s.).

35 Zie o.a.: *Oprechte Haerlemse Courant*, 04-05-1673, 25-05-1673, 13-06-1673, 15-06-1673, 24-06-1673.

36 *Oprechte Haerlemse Courant*, 26-08-1673, 31-08-1673, 07-09-1673.

37 *Oprechte Haerlemse Courant*, 14-09-1673.

Of de problematiek er nu daadwerkelijk was of niet, het is duidelijk dat beide kranten de problemen van de vijand graag benadrukten. Een plausibele verklaring hiervoor is wederom dat de redacteurs probeerden de publieke opinie in het voordeel van hun land te beïnvloeden. Het voeden van de spanningen tussen de Fransen en Engelsen lijkt zelfs effectief te zijn geweest, aangezien dit bondgenootschap uiteindelijk op de klippen liep. Het is echter onmogelijk om te achterhalen in welke mate de berichtgeving uit de Haarlemmer hier daadwerkelijk toe heeft bijgedragen.

Complottheorieën en nepnieuws

De inzet van complottheorieën en nepnieuws is een volgende vorm van propaganda die in de kranten is toegepast. Dit was verschillend in karakter en geslepenheid. Een manier waarop deze vorm gebruikt werd, is door de vijand te betichten van een samenzwering. Dat wil zeggen, niet zelf een complottheorie en nepnieuws opvoeren, maar suggereren dat de vijand de boel belazert. Enerzijds lijkt het in dit geval alsof er door de beschuldigende partij zelf geen complottheorieën en nepnieuws worden opgevoerd. Anderzijds werd er vaak geen enkel bewijs aangedragen voor deze beschuldigingen, waardoor het op zichzelf ook kan worden gezien als een vorm van nepnieuws. Deze vorm van propaganda kwam bij de eerste twee zeeslagen alleen in de *Gazette* voor. Pas vanaf de derde zeeslag begon de *Haerlemse Courant* hierop te reageren. Zo werd er na de Slag bij Solebay in de *Gazette* gesuggereerd dat de vermeende grote verliezen geheim werden gehouden voor de bevolking van de Republiek.³⁸ Na de Eerste Slag bij het Schooneveld werden de media in de Republiek nog harder aangevallen.³⁹ Volgens de *Gazette* was het “[...] the usual practice in this Countrey, that whatever the Succes be, the Publick Prints always proclaim Victory”.⁴⁰

Een reactie op zulke aantijgingen volgde in de *Haerlemse Courant* pas na de Tweede Slag bij het Schooneveld, de derde zeeslag. Zo werd er gesteld dat de Engelse legerleiding gewonde soldaten expres uit het zicht van de bevolking zou houden.⁴¹ Voorts werd na deze slag uitgebreid gereageerd op het aanvallend nieuws uit Engeland en gesuggereerd dat de Engelsen op deze manier hun eigen volk voorlogen.⁴² Het meest opvallende voorbeeld is een nieuwsbericht waarin vermeld wordt dat in Engeland het gerucht verspreid werd dat admi-

38 *London Gazette*, 17-06-1672 (n.s.), 07-06-1672 (o.s.); 21-06-1672 (n.s.), 11-06-1672 (o.s.); 01-07-1672 (n.s.), 21-06-1672 (o.s.).

39 *London Gazette*, 16-06-1673 (n.s.), 06-06-1673 (o.s.); 20-06-1673 (n.s.), 10-06-1673 (o.s.); 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.).

40 *London Gazette*, 20-06-1673 (n.s.), 10-06-1673 (o.s.).

41 *Oprechte Haerlemse Courant*, 24-06-1673.

42 Over de Tweede Slag bij het Schooneveld zie bijv. *Oprechte Haerlemse Courant*, 24-06-1673, over de Slag bij Kijkduin zie: *Oprechte Haerlemse Courant*, 07-09-1673.

raal Tromp en schout-bij-nacht Jan den Haen (1630-1676) waren gesneuveld. Nog merkwaardiger is dat er daarbij bericht werd dat het gerucht in Engeland rond zou gaan dat admiraal De Ruyter krijgsgevangen was genomen en nu dagelijks met koning Karel II (1630-1685) van Engeland in de koets reed.⁴³ Dit berustte in zijn geheel niet op de waarheid.

Voorts was er ook nepnieuws waarmee werd geprobeerd onrust te zaaien door middel van het verspreiden van valse geruchten, of door een uitgedachte complottheorie op te tuigen. Hierin ging de *London Gazette* veel verder dan de *Oprechte Haerlemse Courant*. In die laatste krant is er niettemin één complottheorie te vinden die zowel na de Eerste als Tweede Slag bij het Schooneveld terugkomt. De Haarlemmer stelde toen dat Ruprecht, de opperbevelhebber van de Engels-Franse vloot, was gesneuveld.⁴⁴ Dit werd alleen na de Tweede Slag bij het Schooneveld onderbouwd, met een ooggetuige die had gezien dat er een heel treurige stemming was op de Engelse vloot, terwijl Ruprecht nergens te zien was.⁴⁵ Ruprecht bleek echter ongedeerd na beide slagen.

In de *London Gazette* zijn daarentegen twee zeer geraffineerdere complottheorieën te vinden. Beide theorieën, de ene opgevoerd na de Eerste Slag bij het Schooneveld en de andere na de Slag bij Kijkduin, zijn gebaseerd op gepubliceerde brieven met rapportages van de respectievelijke slagen van De Ruyter of Tromp.⁴⁶ De strekking van de complottheorieën is als volgt, zoals in de *Gazette* na de Slag bij Kijkduin werd gesteld: "They do not print all what those Admirals wrote, so they print what they did not write."⁴⁷ Oftewel, er werd met opzet informatie achtergehouden en de brieven van de admiraals zouden zijn verdraaid.

Dat ging in het geval van de complottheorie die werd opgevoerd na de Eerste Slag bij het Schooneveld als volgt in zijn werk. Na die zeeslag werd in de Haarlemmer een brief met een verslag van De Ruyter gepubliceerd. Die riep daarin de overwinning uit, maar trad in die brief verder niet veel in detail over verloren schepen en manschappen. De brief wordt in de krant besloten met ",&c.", een andere manier om et cetera te schrijven.⁴⁸ Precies hierop baseerde de *Gazette* vervolgens een complottheorie: "By the ,&c. which concludes the Letter,

43 *Oprechte Haerlemse Courant*, 07-07-1673.

44 *Oprechte Haerlemse Courant*, 10-06-1673, 24-06-1673.

45 *Oprechte Haerlemse Courant*, 27-06-1673.

46 Eerste Slag bij het Schooneveld: *London Gazette*, 20-06-1673 (n.s.), 10-06-1673 (o.s.); 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.). Slag bij Kijkduin: *London Gazette*, 29-08-1673 (n.s.), 19-08-1673 (o.s.); 29-08-1673 (n.s.), 19-08-1673 (o.s.); 01-09-1673 (n.s.), 22-08-1673 (o.s.).

47 *London Gazette*, 01-09-1673 (n.s.), 22-08-1673 (o.s.).

48 *Oprechte Haerlemse Courant*, 13-06-1673.

we perceive that what followed, was not thought fit should be made publick.”⁴⁹ Volgens de *Gazette* zou er een clause van de brief missen, daarin zou het échte verhaal staan. Verder vermeldt de *Gazette* in het bericht dat het nieuws uit de Republiek überhaupt al volstaat met notoire onwaarheden. Het zijn met andere woorden niets minder dan *fake news media*.

In de volgende editie van de *Gazette* claimt deze de geheime clause te hebben gevonden. Daarin zou De Ruyter hebben gesteld dat de vloot van de Republiek zwaar beschadigd zou zijn en dat er veel manschappen gesneuveld waren. De clause wordt besloten met een geveugelde zin, waarin De Ruyter stadhouder Willem III (1650-1702) om schepen vraagt teneinde de vloot weer op oorlogsterkte te brengen. Deze zin besluit als volgt: “[...] for the enemy, which lies not far from us, is much stronger then we.”⁵⁰

Hoewel de “,&c.” suggereert dat er inderdaad een stuk van de brief werd weggelaten, is deze laatste zin een aanwijzing dat déze tekst daar in ieder geval niet stond. De Ruyter, die zich er terdege van bewust was dat zo’n brief gepubliceerd kon worden – dat gebeurde namelijk vaker – zou het niet in zijn hoofd halen om te stellen dat de vijand veel sterker was. Dat zou funest geweest zijn voor de moraal in de Republiek. Bovendien zijn er andere afdrucken van deze brief te vinden in pamfletvorm. Op de plaats van de “,&c.” blijkt inderdaad een stuk tekst te staan. Dat betreft een opsomming van de vlootleiding aan de kant van de Fransen en Engelsen, plus een beschrijving van de locatie van hun vloot en de windrichting op dat moment.⁵¹ Dit zal waarschijnlijk niet afgedrukt zijn in de Haarlemmer vanwege het gebrek aan relevantie voor lezers en de beperkte ruimte in een krant. Er ontbrak dus inderdaad iets, maar dat werd naar eigen believen ingevuld in de *Gazette*, die dus met de waarheid aan de haal ging.

Beide kranten beschuldigden elkaar kortom van het verspreiden van nepnieuws en van het bewust in het ongewisse laten van het eigen volk. Ook schuwden ze beide niet om een complottheorie op te voeren. Het grote verschil is echter dat het nieuws uit de Republiek van het begin af aan werd aangevalen in de *Gazette*, wat gaandeweg de oorlog alleen maar intensiverde. In de Haarlemmer werd in dit opzicht pas op de *Gazette* gereageerd vanaf de derde zeeslag. Het complotdenken in de *Haerlemse Courant* was bovendien veel minder geraffineerd dan in de *London Gazette*. De enkele complottheorie over de dood van Ruprecht in de Haarlemmer is veel minder doordacht en uitgebreid dan de complottheorieën over de brieven van De Ruyter en Tromp in de *Gazette*.

49 *London Gazette*, 20-06-1673 (n.s.), 10-06-1673 (o.s.).

50 *London Gazette*, 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.).

51 Michiel de Ruyter, *Missive van den Heer Lieutenant-Admiraal de Ruyter, geschreven aen syne hoogheyten den heere prince van Orange, in 't Schip de Seven Provinciën, leggende ten ancker op Schoonevelt, den achtsten junij 1673, in de voormiddagh* (Den Haag, 1673).

Bovendien pasten de complottheorieën in de *Gazette* in de propagandastrategie van die krant waarbij het nieuws uit de Republiek steevast werd aangevallen. Zo'n strategie waar de complottheorie over de dood van Ruprecht in zou passen ontbrak in de *Haerlemse Courant*. Dit verschil in strategie komt later in dit artikel nog aan bod.

De vijand in een kwaad daglicht stellen

Een volgende vorm van propaganda betreft het in een kwaad daglicht stellen van de vijand. Dit komt minder expliciet voor dan voorgaande vormen en ging hoofdzakelijk hand in hand met complottheorieën en nepnieuws. Zo werd in de *Gazette* bijvoorbeeld het volgende gesteld, nadat de door de Republiek uitgeroepen overwinning bij de Eerste Slag bij het Schooneveld in een bericht in twijfel werd getrokken: "[...] but it is no wonder, if all this while we talk at random, considering the great care that is taken to conceal all matters that are in any way to our [gezien vanuit de Republiek] disadvantage."⁵² Zo werd de regering van de Republiek neergezet als onbetrouwbaar en leugenachtig.⁵³

Pas vanaf de derde confrontatie is hierop een antwoord in de *Oprechte Haerlemse Courant* te zien.⁵⁴ Zo meldde de Haarlemmer na de slag bij Kijkduin het volgende:

Het is wonderlijk te vernemen, op wat wyse men in Engelandt de Gemeente tracht wys te maecken, dat sy de Victorie hebben behouden, maer de Dooden self vertellen daer de waerheit. (...)⁵⁵

In de *Gazette* werd de ingezette aanvallende toon bovendien steeds scherper. Na de Slag bij Solebay bleef de kritiek op het nieuws uit de Republiek nog beperkt tot het enkele malen in twijfel trekken van het de berichtgeving, door bijvoorbeeld te spreken van "ridiculous reports (...) to keep up false Courage of the Common people".⁵⁶ Gaandeweg de oorlog werd dit narratief steeds sterker. Bij de Slag bij Kijkduin werd de regering in de Republiek in de berichtgeving inmiddels steevast neergezet als een overheid die zijn burgers

52 Andere voorbeelden uit de *London Gazette* over de Slag bij Solebay: 07-06-1672 (n.s.), 28-05-1672 (o.s.); 21-06-1672 (n.s.), 11-06-1672 (o.s.). Over de Eerste Slag bij het Schooneveld: 16-06-1673 (n.s.), 06-06-1673 (o.s.); 20-06-1673 (n.s.), 10-06-1673 (o.s.).

53 *London Gazette*, 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.).

54 *Oprechte Haerlemse Courant* over het Engelse nieuws n.a.v. de Tweede Slag bij het Schooneveld: 24-06-1673, 07-07-1673. Over de Slag bij Kijkduin: 31-08-1673, 07-09-1673, 07-09-1673.

55 *Oprechte Haerlemse Courant*, 07-09-1673.

56 *London Gazette*, 07-06-1672 (n.s.), 28-05-1672 (o.s.).

voorloog.⁵⁷ Het volgende bericht van na de Slag bij Kijkduin is exemplarisch voor de toon van de *Gazette*:

That such great endeavors are used to conceal the truth of things from the People [in de Republiek], that it is no wonder they know to talk of nothing but of the Enemies losses, being in the mean time ignorant that their own are greater.⁵⁸

In de *Gazette* werd het nieuws uit de Republiek naarmate de oorlog vorderde dus steeds harder aangevallen. Er kwam vanaf de derde zeeslag wel een antwoord vanuit de Haarlemmer, maar dit is echter beter te omschrijven als een verontwaardigde reactie op de aantijgingen van Engelse zijde dan het zelf bewust in het kwaad daglicht stellen van de Engelse regering.

Zeldzame vormen

Dan resten er nog drie vormen van propaganda die niet zoveel voorkwamen. Te beginnen met het benadrukken dat de koning ofwel regering wel weet wat het beste is voor het volk. Een voorbeeld van deze vorm is dat de koning van Engeland stelde dat oorlog de beste koers zou zijn, omdat hij dat vond.⁵⁹ De tweede vorm, de vijand groot of klein maken afhankelijk van de situatie, was wat subtieler. Daarbij werd in sommige gevallen de Republiek afgeschilderd als een gevaarlijke vijand die bestreden moest worden, maar anderzijds ook als een tegenstander die makkelijk onder de voet gelopen kon worden.⁶⁰ Het doel was in beide gevallen om de publieke opinie gunstig te stemmen ten opzichte van de oorlog. Deze propaganda is sterk verbonden met het uitbreken van een oorlog omdat er op zo'n moment vragen kunnen spelen of dit wel een juiste koers is. Dit verklaart ook waarom het alleen in het begin van de oorlog en vooral in de *Gazette* voorkwam.

Tot slot de laatste vorm: rationeel-kritische propaganda. Dit lijkt misschien een *contradictio in terminis* omdat propaganda inherent vaak niet rationeel en kritisch is. Bij deze vorm van propaganda gaat het er echter niet om of de rationeel-kritische onderbouwing steekhoudend is, maar om het feit dat er aan de hand van een beargumenteerde redenering een punt wordt getracht te maken. Dit komt heel sporadisch beide kranten voor. In de Haarlemmer werd er bijvoorbeeld rationeel-kritisch op de Engelse oorlogsverklaring gereageerd.

57 *London Gazette*, 01-09-1673 (n.s.), 22-08-1673 (o.s.); 08-09-1673 (n.s.), 29-08-1673 (o.s.).

58 *London Gazette*, 08-09-1673 (n.s.), 29-08-1673 (o.s.).

59 *Oprechte Haerlemse Courant*, 26-01-1672, *London Gazette*, 05-04-1672 (n.s.), 26-03-1672 (o.s.).

60 *Oprechte Haerlemse Courant*, 06-04-1673, 03-06-1673.

Zo werd geprobeerd om bepaalde stellingen uit die verklaring met argumenten te ontkrachten.⁶¹ In de *Gazette* werd aan de andere kant na de Eerste Slag bij het Schooneveld beargumenteerd dat iedereen de Engels-Franse vloot “lying at their doors”⁶² zou kunnen zien, om te ontkrachten dat hun vloot zware verliezen zou hebben geleden. Dat deze vorm weinig voorkwam is te verklaren doordat een ander populair medium uit die tijd, het pamflet, meer ruimte bood voor met argumenten onderbouwde verhandelingen. De ruimte in de krant was immers maar zeer beperkt.

De ontwikkeling: (g)een propagandastrategie

In respectievelijk de *Oprechte Haerlemse Courant* en de *London Gazette* bestookten de Republiek en Engeland elkaar volop met propaganda. Zo deden ze allebei de situatie beter voor dan hij was, stookten ze naar hartenlust in het kamp van de vijand en verspreidden ze nepnieuws. Niettemin verschilde de berichtgeving in de kranten op een belangrijk punt wel degelijk. In de *Gazette* is namelijk veel duidelijker een propagandastrategie te ontwaren die zich in de loop van de oorlog ontwikkelde, terwijl de *Oprechte Haerlemse Courant* hoofdzakelijk reactief was. Door vanaf de eerste slag het nieuws uit de Republiek aan te vallen probeerde de *Gazette* de berichtgeving van de vijand in diskrediet te brengen.

Pas vanaf de derde zeeslag volgde een reactie in de Haarlemmer, terwijl de toon in de *Gazette* tot en met de laatste slag alleen maar scherper werd. Om dit eigen oorlogsnarratief te bestendigen werden er doordachte complottheorieën opgevoerd, werd er consequent nepnieuws verspreid en werd de vijand systematisch in een kwaad daglicht gesteld. In de reactie in de Haarlemmer is daarentegen veel minder een lijn te ontdekken. Er bleef in die krant veel ruimte voor verschillende (ooggetuigen)verslagen uit velerlei plaatsen en dus een diverse berichtgeving, tegenover een berichtgeving van de *Gazette* die er uiteindelijk volledig op gericht was om het nieuws uit de Republiek aan te vallen.

Dit verschil is te verklaren doordat de *Gazette* de facto een overheidskrant was, waardoor het nieuws veel selectiever was en er eigenlijk niets werd gepubliceerd wat Engeland in verlegenheid zou brengen. Deze overheidscontrole lijkt dan ook een duidelijkere propagandastrategie mogelijk te hebben gemaakt, waarvan de toon steeds scherper werd. De manier waarop er in de Haarlemmer met het Engelse nieuws werd omgegaan kan daarom vooral worden gezien als een reactie, geen vooropgezette strategie. Het feit dat de Engelsen niet continu in een kwaad daglicht werden gesteld in deze krant ondersteunt dit idee. Het contrast in de mate van censuur en de andere nieuwscultuur in beide landen zorgde dus voor een verschil in hoeverre de strijdende partijen in

61 *Oprechte Haerlemse Courant*, 05-04-1672.

62 *London Gazette*, 16-06-1673 (n.s.), 06-06-1673 (o.s.).

hun kranten een propagandastrategie konden hanteren.

Interactie

Om het nieuws uit een ander land aan te kunnen vallen, is het wel nodig om dat nieuws ook daadwerkelijk te lezen. Boxer stelde al dat beide kranten vrij beschikbaar waren in beide landen, wat die interactie mogelijk zou maken.⁶³ Op de momenten dat het nieuws uit een land werd aangevallen of er gereageerd werd op zo'n aanval, is die interactie dan ook te zien tussen beide kranten. Een voorbeeld hiervan is een bericht uit de *Gazette* na de Tweede Slag bij het Schooneveld:

They tell us in Print, the great modesty of their Governors, who in the mean time permit such notorious falshoods to be published, and sent abroad, that all sober men do blush at them: They tell us in their Gazettes [...] that four or five of the Masts of great English Ships, that were sunk, were still remaining above water.⁶⁴

Dit bericht is een directe reactie op een in de Haarlemmer gepubliceerde brief van Tromp na de Eerste Slag bij het Schooneveld. Die berichtte toen dat de masten van een aantal gezonken schepen van de Engels-Franse vloot boven de zeespiegel uitstaken.⁶⁵ De *Gazette* greep zo'n bericht dus aan om het nieuws uit de Republiek aan te vallen.

Zulke interactie komt alleen aan het licht wanneer het nieuws uit twee landen naast elkaar wordt gelegd. Dit sluit aan bij de zienswijze van Raymond dat de geschiedenis van het nieuws niet louter per land onderzocht moet worden, maar vanuit het idee van een nieuwsnetwerk.⁶⁶ De berichtgeving in de beide kranten was dan wel onmiskenbaar verschillend, maar de interactie die te zien is in beide kranten, laat zien dat het zinvol is om het nieuws als een netwerk te benaderen.

Conclusie

Al met al was het oorlogsnieuws dat in beide landen werd geproduceerd, beïnvloed anders en zeker niet objectief te noemen. Beide kranten lieten niet na om elkaar te bestoken met propaganda. Dat deden zij voornamelijk door de situatie beter of erger voor te doen, te stoken in het kamp van de vijand, complottheorieën en nepnieuws te verspreiden of de ander daar juist van te betichten en de vijand in een kwaad daglicht te stellen. Zo probeerden beide partijen de

63 Boxer, 'Some Second Thoughts,' 75-77.

64 London Gazette, 23-06-1673 (n.s.), 13-06-1673 (o.s.).

65 *Oprechte Haerlemse Courant*, 15-06-1673.

66 Raymond en Noah Moxham (red.), *News networks in early modern Europe*, 4-5.

publieke opinie in het voordeel van hun land te beïnvloeden.

Het verschil tussen de oorlogsverslaggeving in beide kranten is dat er in de *Gazette* duidelijk een propagandastrategie te ontwaren is, waarbij het nieuws uit de Republiek steevast in diskrediet werd gebracht. In de *Oprechte Haarlemse Courant* werd hier verontwaardigd op gereageerd, maar dit vertaalde zich niet in een vergelijkbare propagandastrategie. Dit is te verklaren door de verschillen in nieuwscultuur in beide landen. Doordat de *Gazette* het nieuwsmonopolie bezat in Engeland en de censuur veel krachtiger was, bleek deze krant beter in staat om een eigen oorlogsnarratief te creëren waarin alleen het eigen gekozen geluid te horen was. Dit narratief werd in toon steeds scherper naarmate de oorlog vorderde. In de *Haarlemmer* werd door het gebrek aan censuur een genuanceerder, maar zeker niet objectiever beeld van de oorlog geschetst. Het gaat echter te ver om te zeggen dat er door deze verschillen twee parallele werelden ontstonden aan beide zijden van de Noordzee. Daarvoor bleek de censuur niet sluitend genoeg. Dat neemt niet weg dat er wel ijverig werd geprobeerd om zulke werelden te creëren.

Tot op de dag van vandaag is in onder meer de Oekraïens-Russische Oorlog te zien hoe groot en belangrijk de rol van media en de publieke opinie is in tijd van oorlog. De manier waarop overheden ook in hedendaagse conflicten trachten de publieke opinie te bespelen en parallele werelden proberen te creëren heeft raakvlakken met hoe dat ten tijde van de Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog gebeurde. Zo is berichtgeving bestempelen als fake news dus zeker niet nieuw. Ook propagandavormen als het beter voordoen van situaties, stoken in het kamp van de tegenpartij, de vijand in een kwaad daglicht stellen en het verspreiden van complottheorieën komen vandaag de dag in overvloed voor bij oorlogen en zelfs bij (presidents)verkiezingen. In het geval van de Derde Zeeoorlog bleek een pers die meer gecontroleerd wordt door de strijdende partij beter in staat om deze vormen om te zetten in een eenduidige propagandastrategie. Kijkend naar de huidige Russische controle over de eigen media lijkt ook dit niet veranderd.

Dit artikel heeft dan ook inzicht willen bieden in het functioneren van de media in oorlogstijd in de zeventiende eeuw. Dat kan zo handvatten bieden voor soortgelijk onderzoek naar oorlogen en conflicten in het verleden, maar wellicht ook in het heden. Zo kan de manier waarop het nieuws een essentiële rol speelt in oorlogen, conflicten en crises wereldwijd beter worden begrepen.

Militairen tegen burgers

Een politieke analyse van krantenberichten over de slag bij Jutphaas in 1787

Chris Bekkenk

In de jaren 1780 heerste er grote politieke verdeeldheid in de Nederlandse Republiek. Steeds meer burgers keerden zich tegen het corrupte bestuur van de stadhouder en zijn regenten. De opstandelingen, die zich “patriotten” noemden, organiseerden zich in verschillende steden in exercitiegenootschappen, een soort burgermilities. Naarmate hun invloed groeide lukte het de patriotten om in meerdere steden het stadsbestuur af te zetten en te vervangen met een eigen, democratisch bestuur. Als reactie op deze aantasting van zijn gezag verzamelde stadhouder Willem V zijn legermacht om de opstandige steden terug te veroveren. In de nacht van 9 op 10 mei 1787 ontmoetten het stadhouderlijke leger en de patriotse burgermilitie van de stad Utrecht, wat in patriotse handen was gevallen, elkaar bij Jutphaas, een dorp ten zuiden van Utrecht. De troepen van Willem V wilden met een mars op Utrecht deze stad ontdoen van haar anti-stadhouderlijke stadsbestuur.¹ De confrontatie eindigde met een patriotse overwinning en was met maar drie doden op het eerste gezicht weinig betekenisvol.² De slag betekende echter het begin van een ware, al zij het kortdurende, burgeroorlog. De burgers van de Republiek konden later over deze gebeurtenis lezen in één van de vele rondgaande kranten. In de jaren 1780 raakten de meesten kranten politiek gelieerd in het conflict tussen de Oranjegezinden en de patriotten, waardoor het nieuws dat door de burgers ontvangen werd partijdig was.³ Dit roept de vraag op hoe deze politieke voorkeur tot uiting kwam in de gepubliceerde krantenberichten.

In de politieke geschiedschrijving rondom de Nederlandse revolutie nemen de media een bescheiden plaats in, waar deze soms helemaal niet aan bod komt.⁴ Een uitzondering hierop is het boek *De Nederlandse revolutie: Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* van politiek historicus Joost Rosendaal, waarin hij wel

1 Joost Rosendaal, *De Nederlandse revolutie: Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 48-49.

2 Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017) 218-226.

3 Niek van Sas, ‘The Netherlands, 1750-1813’, in: Hannah Barker en Simon Burrows red., *Press, politics and the public sphere in Europe and North America, 1760-1820* (Cambridge 2002) 48-68, aldaar 56-60.

4 Zoals in Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, waar de Nederlandse revolutie vanuit een militaire dimensie benaderd wordt.

grote aandacht heeft voor de invloed van de media op het politieke landschap ten tijde van de Bataafse revolutie. Hij merkt op dat de politisering van de media polarisatie met zich mee bracht en dat er ook sprake was van verregaande demonisering van de ander. Wat opvalt is dat de bronnen van Rosendaal voornamelijk bestaan uit tijdschriften, pamfletten en spotprenten, terwijl kranten onderbelicht blijven.⁵ De voorkeursbehandeling voor tijdschriften, pamfletten en spotprenten is begrijpelijk aangezien deze bronnen meer opiniërend waren en dieper op hun onderwerpen in konden gaan dan de minder pagina's tellende kranten.

De historiografie rondom nieuwsverspreiding tijdens de Nederlandse revolutie heeft eenzelfde voorkeur voor tijdschriften. In de in 1987 verschenen bundel *Voor vaderland en vrijheid: De revolutie van de patriotten* schreef politieke-cultuurhistoricus Niek van Sas een bijdrage genaamd 'Opiniepers en politieke cultuur' waarin de revolutie bekeken wordt vanuit tijdschriften en materiële cultuur.⁶ In dit werk merkt Van Sas op dat de media een vormend effect hadden op hun lezers. Kranten spelen in het werk van Van Sas echter geen rol. Recenter, in 2008, verscheen de bundel *Stookschriften: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* met literatuurhistoricus Pieter van Wissing als redacteur.⁷ In deze bundel, met als thema mediageschiedenis tussen 1780 en 1800, hebben verreweg de meeste bijdragen een tijdschrift als onderwerp, terwijl er maar enkelen een krant als onderwerp hebben. Alle bijdragen leggen daarnaast een grote nadruk op de persoonlijke levens van de uitgevers en schrijvers van de bladen en de ontstaansgeschiedenis en levensloop ervan. Een onderzoek gericht op de samenhang van meerdere kranten ontbreekt en de daadwerkelijke inhoud van de bladen wordt ook niet uitvoerig behandeld.

Een onderzoek dat kranten wel degelijk in de hoofdrol zet werd geschreven door Niek van Sas in 2002.⁸ In het artikel 'The Netherlands, 1750-1813' beschrijft hij de ontwikkelingen die kranten in de late achttiende eeuw doormaakten. Zo merkt hij onder andere op dat kranten in de jaren 1780 een sterk politieke lading kregen, terwijl kranten voorheen juist gekenmerkt werden door hun neutraliteit. Uitgesproken patriotse kranten werden echter verboden vanaf de orangistische restauratie in 1787. Hoe deze politieke lading precies

5 Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 115-178; De enige krant die genoemd wordt is de *Duinkerksche Historische Courant*, een krant die na de orangistische restauratie in Frankrijk werd uitgegeven door patriotse vluchtelingen.

6 Niek van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas red., *Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987) 97-130.

7 Pieter van Wissing red., *Stookschriften: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008).

8 Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813'.

naar voren kwam in de inhoud van de kranten van de jaren 1780 is een vraag die onbeantwoord blijft.

Ondanks de begrijpelijke voorkeur voor tijdschriften mag de invloed van kranten niet worden onderschat en zal de historiografie rondom nieuwsverspreiding in de patriotse tijd geholpen zijn bij meer onderzoek over kranten, zodat een completer beeld van media in de achttiende eeuw kan worden geconstrueerd. Ook kranten hadden immers net zoals tijdschriften een vormende invloed op hun lezers. Daarom zal in dit paper de politieke inhoud van meerdere kranten in de hoofdrol staan aan de hand van hun berichtgeving over de slag bij Jutphaas (ook wel de slag bij Vreeswijk genoemd).

De slag bij Jutphaas is een geschikte casus omdat kranten destijds veel over dit onderwerp hebben bericht. Het aantal beschikbare kranten via Delfher is zeer ruim: in de week na de slag zijn er elf verschillende kranten waarvan meerdere edities beschikbaar zijn, hiervan is er één Franstalig en deze zal daarom niet in dit onderzoek worden meegenomen.⁹ Toch zijn er ook enkele kranten afwezig, zoals de *'s-Gravenhaegsche Courant*, die door Van Sas juist wordt benoemd als typisch orangistisch.¹⁰ Orangistische kranten zijn ondervertegenwoordigd: zo zijn van de tien Nederlandstalige kranten slechts twee orangistisch.¹¹ Van de overige acht hield enkel de *Amsterdamsche Courant* vast aan neutrale berichtgeving en was de rest patriots.¹² Het lijkt me beter om, ondanks het grote aantal, alle patriotse kranten mee te nemen in het bronnencorpus, om zo een zo volledig mogelijk beeld van de patriotse berichtgeving te krijgen. De bronnen die ik voor dit onderzoek gebruik komen uit de periode van donderdag 10 mei tot zondag 20 mei 1787.¹³ Dit is een tiendaagse periode waarin kranten veel over de slag schreven. Door de lange tijdspan blijft het onderzoek niet beperkt tot enkel de eerste reacties. In deze tijdsperiode zijn er 63 artikelen beschikbaar die over de gebeurtenissen rond de slag gaan.

Partijdigheid in kranten kan op verschillende manieren naar voren komen. In dit paper zal ik de partijdigheid in de krantenartikelen vanuit drie verschillende invalshoeken analyseren. Als eerste zal ik kijken naar de vorm en totstandkoming van de artikelen, oftewel de plaatsing van de berichten binnen

9 Dit betreft de *Nouvelles extraordinaires de divers endroits*.

10 Van Sas, 'The Netherlands, 1750-1813', 61.

11 Dit zijn de *Geldersche Historische Courant* en de *Leeuwarder Courant*; Orangistische media voerden een ongelijke strijd tegen de patriotse media, zie bijvoorbeeld: Pieter van Wissing, 'De post naar den Neder-Rhijn: een 'mission impossible'', in: Pieter van Wissing ed., *Stooschrijven: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 37-58.

12 Dit zijn de *Groninger Courant*, *Hollandsche Historische Courant*, *Leydse Courant*, *Nederlandsche Courant*, *Oprechte Haarlemse Courant*, *Oprechte Nederlandsche Courant* en de *Utrechtsche Courant*.

13 Op zondag verschenen er geen kranten.

de krant, de snelheid waarmee het nieuws in de kranten verscheen en de hoeveelheid berichten. Als een krant meer en langer over een bepaald onderwerp schrijft, laat dit zien dat de redacteur het onderwerp belangrijk vindt en dat hij er graag over schrijft.¹⁴ Aangezien de slag bij Jutphaas een patriotse overwinning was, is het logisch dat patriotten hier liever over berichtten dan de orangisten. Ook de snelheid waarmee een nieuwsbericht wordt afgedrukt zegt iets over hoe graag een redacteur iets wil vertellen.¹⁵ Als tweede zal ik kijken naar de inhoud van de berichten en de feitelijke informatie die de kranten geven vergelijken om erachter te komen of de berichtgeving over de slag onderling verschilt. Zo zouden kranten gevoelige informatie over henzelf logischerwijs willen achterhouden, terwijl ze informatie die belastend is voor de tegenpartij of henzelf positief uitkomt juist willen onderstrepen en aandikken.¹⁶ Als laatste zal ik nagaan op welke wijze de kranten gebruikmaakten van politiserend en polariserend taalgebruik. Hoe schreven de kranten over zichzelf en over de tegenstander? Welke termen gebruiken ze en zijn alle kranten expliciet partijdig of is de partijdigheid subtieler?

Indeling en snelheid

In hedendaagse kranten is de positie van een artikel binnen een krant een directe reflectie van het belang dat door de redactie aan een bericht wordt gehecht; belangrijke berichten staan prominent op de voorpagina terwijl minder belangrijke berichten verder achter in de krant zijn geplaatst. In de vroegmoderne tijd was van een dergelijke rangschikking geen sprake.¹⁷ De plaatsing van krantenberichten werd in plaats daarvan bepaald door het moment dat ze door de courantier ontvangen werden. Doordat nieuwsberichten er, afhankelijk van waarvandaan ze kwamen, enkele dagen of weken over konden doen om de courantier te bereiken, zorgde dit er in de praktijk voor dat nieuwsartikelen waren gesorteerd op datum, beginnend met het oudste nieuwsbericht en eindigend met het nieuwste. Deze manier van sorteren was ook de norm voor Nederlandse kranten in de weken na de slag bij Jutphaas: zowel de patriotse als de orangistische kranten hielden hoofdzakelijk vast aan het sorteren van berichten op datum. Hierdoor is uit de indeling van de artikelen geen politieke voorkeur merkbaar.

14 Dit wordt onderstreept door Peter A.J. van den Berg, *'De vrye Nederlander: Politieke oppositie in een journalistiek jasje'*, in: Pieter van Wissing ed., *Stooschriften: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 91-107, aldaar 101-102.

15 Joop W. Koopmans, *Early modern media and the news in Europe: perspectives from the Dutch angle* (Leiden 2018) 189-207.

16 Andrew Pettegree, *The invention of news: How the world came to know about itself* (New Haven 2014) 208-229.

17 Ibidem, 313-314; Koopmans, *Early modern media and the news in Europe*, 192-193.

Een relatief nieuw fenomeen in achttiende -eeuwse kranten waren ingezonden brieven. Hoewel de meeste kranten gebruikmaakten van brieven van bewindslieden of ooggetuigen als bron voor de berichtgeving van een gebeurtenis, maakten de orangistische *Geldersche Historische Courant* en de patriotse *Nederlandsche Courant* en *Oprechte Nederlandsche Courant* consistent gebruik van ingezonden brieven, waarin lezers hun meningen over actuele onderwerpen konden uiten. Dit fenomeen was overgenomen van politieke tijdschriften.¹⁸ Door deze incorporatie van ingezonden brieven zag de indeling van deze kranten er anders uit dan die van de andere kranten. De indeling van de twee patriotse kranten was niet politiek, maar vooral praktisch gemotiveerd: nadat de gewone nieuwsberichten, geordend op datum, aan bod waren gekomen was er ruimte voor enkele achter elkaar geplaatste ingezonden brieven. *De Geldersche Historische Courant* ging onregelmatiger met ingezonden brieven om. Niet altijd waren ze in de krant aanwezig, maar als er een geplaatst werd dan was deze meestal aan het begin van de krant te lezen, vooraf aan de reguliere berichten. Omdat deze ingezonden brieven een luide orangistische boodschap verkondigden kan deze plaatsing geïnterpreteerd worden als een politieke keuze. Door een in het oog springend orangistisch opiniestuk op de voorpagina te plaatsen, zou de *Geldersche Historische Courant* gebruik kunnen hebben gemaakt van een politiek gemotiveerde indeling.

Zoals eerder benoemd was er door infrastructurele beperkingen in de vroegmoderne tijd sprake van nieuwsvertraging en kon het, afhankelijk van waar een nieuwsbericht vandaan kwam, een tijd duren voordat de courantier het ontving en het kon publiceren.¹⁹ De lezers wilden het nieuws uiteraard zo snel mogelijk ontvangen, waardoor kranten met elkaar concurreerden over wie belangrijk nieuws het snelst kon publiceren en zodoende de meeste exemplaren van zijn krant zou verkopen.²⁰ De meeste kranten in de Republiek aan het eind van de achttiende eeuw waren elkaars concurrenten aangezien veel hiervan in meerdere steden verkrijgbaar waren.²¹ Net zoals winst voor de redacties van moderne kranten een belangrijke factor is, was dit ook zo voor de courantiers van vroegmoderne kranten.²² Zij probeerden hierom hun inhoud af te stemmen op wat hun lezerspubliek aansprak zodat ze zoveel mogelijk exemplaren zouden verkopen.²³

18 Van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', 98.

19 Koopmans, *Early modern media and the news in Europe*, 189-207.

20 Ibidem, 189.

21 Ibidem, 192, 204; Rietje van Vliet, '“Wy zyn immers prinsluidjes met malkander”: De productie van de *Geldersche Historische Courant*', in: Pieter van Wissing ed., *Stooschriften: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 129-145, aldaar 135.

22 Van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', 105.

23 Pettegree, *The invention of news*, 311.

Zou de snelheid van de berichtgeving over de patriotse overwinning bij Jutphaas politiek gemotiveerd kunnen zijn? Het lijkt immers logisch dat patriotse courantiërs sneller over de overwinning wilden publiceren dan de orangisten. Ook vanuit financieel oogpunt is dit logisch: voor de concurrerende patriotse kranten was het van belang om deze voor de patriotse lezers belangrijke primeur als eerste te publiceren. Orangistische lezers zouden waarschijnlijk minder interesse hebben gehad in het lezen over hun verlies, waardoor de drang om er snel over te publiceren bij Orangistische kranten minder zou zijn geweest. Een probleem met deze hypothese is het feit dat courantiërs op voorhand niet hadden kunnen weten in wiens voordeel de slag zou uitpakken. Ook zij hadden te maken met nieuwsvertraging en wisten het verloop van de slag dus pas toen het nieuws hen bereikte. De vraag is dus of er speling mogelijk was tussen het moment waarop de courantiërs over het verloop van de slag hoorden en het moment waarop hun kranten gepubliceerd werden. Vroegmoderne courantiërs haalden hun kopij meestal uit nieuwsbrieven, maar dit was niet de snelste vorm van nieuwsverspreiding.²⁴ De eerste berichten van belangrijke zaken bereikten de inwoners van de Republiek namelijk mondeling.²⁵ De vroegste geruchten vanuit de mondelinge nieuwsverspreiding waren sneller dan nieuwsbrieven en zullen dus waarschijnlijk ook de eerste bronnen van de courantiërs zijn geweest. Zodoende zou het kunnen dat er wel degelijk voldoende speling was om ervoor te zorgen dat er een merkbaar verschil was tussen de snelheid van patriotse en orangistische kranten bij de publicatie over de slag bij Jutphaas.

Afstand is duidelijk de belangrijkste factor voor de snelheid van nieuwsverspreiding over de slag. De patriotse *Utrechtse Courant* was op 11 mei de eerste krant die over de slag berichtte met een uitgebreid, bijna paginavullend verslag.²⁶ Dit is logisch, gezien de ligging van Jutphaas net ten zuiden van Utrecht. Deze editie kon door de hectiek van de slag echter pas een dag later uitgegeven worden.²⁷ Eveneens op 11 mei berichtte de in Amsterdam uitgegeven patriotse *Nederlandsche Courant* dat een slag bij Jutphaas voorhanden was en dat de krant die avond nader bericht verwachtte.²⁸ Dit bericht is een voorbeeld van de manier waarop vroegmoderne kranten probeerden om lezers de volgende editie te laten kopen door te beloven dat hierin meer duidelijkheid over een onderwerp zou komen.²⁹ Dit geeft aan dat de slag belangrijk werd gevonden,

- 24 Pettegree, *The invention of news*, 316-318.
 25 Koopmans, *Early modern media and the news in Europe*, 192.
 26 'Nederlanden', *Utrechtsche Courant* 57 (11-05-1787) 1.
 27 Dit werd vermeld in de koptekst van de uitgave.
 28 'Nederlanden', *Nederlandsche Courant* 57 (11-05-1787) 1.
 29 Koopmans, *Early modern media and the news in Europe*, 200.

anders zou een dergelijke marketingtruc niet werken en was er geen reden om voortijdig over de slag te berichten.³⁰ De patriotse *Leydse Courant* kon op 11 mei al wel berichten dat de slag had plaatsgevonden en dat er geweren, vaandels en trommels waren buitgemaakt door de Utrechters.³¹ Als bron noemde de krant 'een heer dezen morgen om 5 uren uit Utrecht gereden'. De reden dat de *Leydse Courant* zo snel kon zijn was dus omdat ze gebruikmaakten van een vroeg mondeling gerucht.

Op 12 mei berichtte de neutrale *Amsterdamsche Courant* in een kort bericht dat er bij Jutphaas een slag had plaatsgevonden tussen 'vry burgers en militairen'.³² De krant ging niet in op het verloop van de slag omdat er nog 'geene volkomen berichten' zouden zijn, maar uit het uitblijven van de *Utrechtsche Courant* werd geconcludeerd dat er wel degelijk iets had plaatsgevonden. Het is aannemelijk dat hier bedoeld werd op het bestaan van geruchten en dat de krant deze bewust niet overnam, maar wilde wachten op de berichtgeving van de *Utrechtsche Courant*. Dit lijkt te kloppen aangezien de volgende editie van 15 mei het plaatsvinden van de slag en de overwinning van de patriotten bevestigde en hiervoor de *Utrechtsche Courant* als bron noemde.³³ De patriotse *Hollandsche Historische Courant*, *Oprechte Haarlemse Courant* en de *Oprechte Nederlandsche Courant* hechtten minder waarde aan het verifiëren van hun bronnen en publiceerden op 12 mei al lange artikelen waarin de patriotse overwinning zorgvuldig werd beschreven.³⁴ Op de inhoud van deze artikelen zal ik later ingaan.

De eerste orangistische berichtgeving over de slag verschijnt pas op 15 mei in de *Geldersche Historische Courant*.³⁵ Dit is vrij laat voor een krant uitgegeven in Zaltbommel, een stadje dat niet ver van Utrecht af ligt en uitstekende postverbindingen had.³⁶ De slag werd ook niet in een eigen artikel benoemd, maar werd besproken in een artikel dat ging over Hollandse versterkingen voor Utrecht. Het lijkt mij dat de slag ook al besproken had kunnen worden in de vorige editie van 12 mei, maar dat er bewust voor gekozen is om dit niet te doen

30 Er kan gespeculeerd worden over de rol die mondelinge onbevestigde geruchten hierin hadden. Wellicht hadden de eerste geruchten over de patriotse overwinning Amsterdam al bereikt toen de krant uitgegeven werd.

31 'Nederlanden', *Leydse Courant* 57 (11-05-1787) 1.

32 'Nederlanden', *Amsterdamsche Courant* 57 (12-05-1787) 1.

33 'Nederlanden', *Amsterdamsche Courant* 58 (15-05-1787) 1.

34 'Nederlanden', *Hollandsche Historische Courant* 57 (12-05-1787) 1-2; 'Nederlanden', *Oprechte Haarlemse Courant* 57 (12-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 59 (12-05-1787) 1.

35 'Nederlanden', *Geldersche Historische Courant* 59 (15-05-1787) 2.

36 Zaltbommel lag op de postroute tussen Den Bosch en Utrecht; Van Vliet, 'De productie van de *Geldersche Historische Courant*', 135.

vanwege het pijnlijke verlies van de orangistische legers. Eveneens op 15 mei berichtte de patriotse *Groninger Courant* over de slag, wat logisch is gezien het nieuws hier pas later moet zijn aangekomen.³⁷ Datzelfde geldt voor de orangistische *Leeuwarder Courant*, wiens eerste bericht over de slag op 16 mei als laatste verscheen.³⁸ In tegenstelling tot de *Geldersche Historische Courant* besteedde deze krant wel een apart artikel aan de slag en werd deze vrij uitvoerig beschreven.

Aan de precieze data van berichtgeving moet niet te veel waarde gehecht worden, want kranten verschenen maar enkele keren per week. Zo lijkt het veelzeggend dat de patriotse *Groninger Courant* een dag eerder berichtte dan de orangistische *Leeuwarder Courant*, maar in werkelijkheid publiceerde de *Leeuwarder Courant* niet op 15 mei en ging het bij beide kranten om de eerste uitgave van de week.³⁹ Toch is er naar mijn mening uit de voorgaande gevallen op te maken dat patriotse kranten nieuws over de slag over het algemeen sneller wilden publiceren dan de andere kranten en daarvoor soms minder kieskeurig omgingen met hun bronnen. Ook de lengte van de patriotse artikelen valt op. De *Geldersche Historische Courant* toonde tegelijkertijd juist helemaal geen interesse in het snel willen publiceren van nieuws over de slag.

Onzekere tijdingen

Naast de trage snelheid van het nieuws waren de berichten als ze eenmaal binnenkwamen ook moeilijk te verifiëren.⁴⁰ Bronnen waren vaak maar schaars en het kwam ook regelmatig voor dat kranten werden opgelicht met vervalste bronnen.⁴¹ Bij het binnenkomen van meerdere elkaar tegensprekende berichten moest een courantiër keuzes maken over hoe hiermee om te gaan. Moest de bron worden geloofd, of moest worden gewacht op meer zekerheid? In het vorige hoofdstuk is gebleken dat patriotse kranten waarschijnlijk minder zorgvuldig waren met het verifiëren van hun bronnen over de slag bij Jutphaas dan de *Amsterdamsche Courant* en de orangistische kranten. Wat betekende dit voor de feitelijke juistheid van de berichtgeving van de kranten?

Belangrijk hierbij is het politieke aspect. De slag bij Jutphaas werd gebruikt als propagandamiddel door de patriotse media, waardoor het van politiek belang was om de slag belangrijker te doen voorkomen dan hij daad-

37 'Nederlanden', *Groninger Courant* 39 (15-05-1787) 1.

38 'Staat-nieuws.', *Leeuwarder Courant* 1566 (16-05-1787) 1-2.

39 De *Groninger Courant* publiceerde enkel op dinsdag en vrijdag terwijl de *Leeuwarder Courant* enkel op woensdag en zaterdag verscheen.

40 Koopmans, *Early modern media and the news in Europe*, 206.

41 Joop Koopmans, 'The 1755 Lisbon earthquake and tsunamis in Dutch news sources: The functioning of early modern news dissemination', in: S.F. Davies en P. Fletcher eds., *News in early modern Europe – Currents and connections* (Leiden 2014) 19-40, aldaar 31; Pettegree *The invention of news*, 317.

werkelijk was.⁴² Het was niet ongevoen voor vroegmoderne kranten om het nieuws politiek te censureren door bepaalde feiten die als ongewenst werden beschouwd weg te laten.⁴³ In de patriotse tijd werden kranten ervan beschuldigd alleen maar nieuws te publiceren die de eigen partij positief uitkwam en soms werden gebeurtenissen zelfs moedwillig door kranten verzonnen.⁴⁴

Omdat het precieze verloop van de slag nog steeds betwist wordt en de versies van de kranten uit 1787 allemaal op bepaalde punten van elkaar afwijken, zal ik het toetsen van feitelijke juistheid moeten beperken tot zaken die wel verifieerbaar zijn, zoals de troepensterkte en het aantal slachtoffers.⁴⁵ Hierbij zal ik de cijfers die door historicus Olaf van Nimwegen in zijn boek *De Nederlandse burgeroorlog (1748-1815)* worden benoemd als leidraad nemen. Bij de slag vochten 250 patriotten, versterkt met dertig scherpschutters en drie kanonnen tegen ongeveer driehonderd militairen, waaronder ongeveer zestig grenadiers. Het aantal doden bedroeg drie personen, twee aan de zijde van de patriotten en één grenadier. Ongeveer vijftien personen zouden in totaal gewond zijn geraakt.

Vanwege de verschillende tegenstrijdige berichten die de neutrale *Amsterdamsche Courant* voorbij zag komen, weigerde deze krant aantallen te noemen.⁴⁶ Anders was dit voor de patriotse kranten, die allen verschillende aantallen gaven. Wat betreft de troepensterkte van de patriotten zaten de meeste kranten dicht in de buurt. Zo schreven de *Hollandsche Historische Courant* en de *Nederlandsche Courant* over tweehonderd man, berichtten de *Oprechte Haarlemse Courant*, de *Oprechte Nederlandsche Courant* en de *Utrechtsche Courant* over ongeveer 250 man en schatte de *Leydse Courant* het troepenaantal het hoogst in met driehonderd man.⁴⁷ De *Groninger Courant* schreef daarentegen over een waar mirakel: slechts 150 burgers zouden een 600 man tellend stadhouderlijk leger hebben gedecimeerd.⁴⁸ Deze overschatting van de vijandelijke overmacht past bij het belangrijker willen laten lijken van de slag voor propagandadoeleinden. Op deze manier lijken de Utrechtse burgers immers heldhafter dan ze daad-

42 Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 224.

43 Pettegree, *The invention of news*, 217.

44 Dit gebeurde bijvoorbeeld in de *'s-Gravenhaegsche Courant*: W.R.D. van Oostrum, 'De listige momerie van *De Haagsche Correspondent* (1786-1787)', in: Pieter van Wissing ed., *Stoek-schriften: Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 109-127, aldaar 111.

45 Van Nimwegen, *De Nederlandse burgeroorlog*, 218-224.

46 'Nederlanden', *Amsterdamsche Courant* 58 (15-05-1787) 1.

47 'Nederlanden', *Hollandsche Historische Courant* 57 (12-05-1787) 1-2; 'Nederlanden', *Nederlandsche Courant* 57 (11-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Oprechte Haarlemse Courant* 57 (12-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 59 (12-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Utrechtsche Courant* 57 (11-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Leydse Courant* 57 (11-05-1787) 1.

48 'Nederlanden', *Groninger Courant* 39 (15-05-1787) 1.

werkelijk waren. De twee andere patriotse kranten die naast het aantal patriotse troepen ook het aantal orangistische militairen gaven gingen mee in het overschatten van de orangistische legermacht, maar deden dit minder extreem dan de *Groninger Courant*. De *Oprechte Nederlandsche Courant* schreef dat 240 patriotten tegenover vierhonderd militairen stonden en de *Utrechtsche Courant* sprak over een treffen tussen 250 patriotten en 350 orangisten.⁴⁹

Ook het aantal doden werd door de patriotse kranten overdreven. De *Nederlandsche Courant* hield zich in en meldde dat het aantal doden aan orangistische kant 'verscheiden' was.⁵⁰ De *Leydse Courant* en de *Hollandsche Historische Courant* berichtten vier tot vijf patriotse doden en de laatstgenoemde voegde hier 'veele dooden' bij de orangisten aan toe.⁵¹ De *Oprechte Nederlandsche Courant* sloot zich hierbij aan, maar kon ook melding maken van een 'onbeschryvelyk' aantal orangistische gewonden.⁵² In de volgende editie van deze krant werd een ingezonden brief geplaatst van een Utrechter die beweerde met één van de krijgsgevangenen te hebben gesproken en van hem te horen hebben gekregen dat er aan orangistische kant sprake zou zijn van wel 130 doden.⁵³ In de editie van 19 mei moest de redactie echter bekennen dat ze in een vervalste brief waren getrapt.⁵⁴ Ook bij het aantal doden spande de *Groninger Courant* de kroon: volgens hen was er sprake van 220 doden, die zich vrijwel exclusief aan orangistische kant zouden bevinden.⁵⁵ Daarbij werden ook enkele zogenaamd gesneuvelde stadhoudelijke officieren bij naam genoemd, terwijl hen in werkelijkheid niets mankeerde. De *Utrechtsche Courant* kwam wederom het dichtst bij de waarheid. Er werd bericht over twee patriotse doden en een 'gering aantal' bij de vijandelijke partij.⁵⁶

In het orangistische kamp was er een stuk minder speculatie. De *Geldersche Historische Courant* wilde waarschijnlijk zo min mogelijk over de slag schrijven en ging dus ook niet in op de details.⁵⁷ De *Leeuwarder Courant* deed dit wel, maar was voorzichtiger dan de patriotse concurrenten.⁵⁸ Het patriottenle-

49 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 59 (12-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Utrechtsche Courant* 57 (11-05-1787) 1.

50 'Nederlanden', *Nederlandsche courant* 58 (14-05-1787) 1.

51 'Nederlanden', *Leydse Courant* 57 (11-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Hollandsche Historische Courant* 57 (12-05-1787) 1-2.

52 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 59 (12-05-1787) 1.

53 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 60 (15-05-1787) 1.

54 '****', *Oprechte Nederlandsche Courant* 62 (19-05-1787) 2.

55 'Nederlanden', *Groninger Courant* 39 (15-05-1787) 1.

56 'Nederlanden', *Utrechtsche Courant* 57 (11-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Extra-ordinaire Utrechtsche Courant* 6 (15-05-1787) 1.

57 'Nederlanden', *Geldersche Historische Courant* 59 (15-05-1787) 1.

58 'Staat-nieuws', *Leeuwarder Courant* 1566 (16-05-1787) 1-2.

ger zou hebben bestaan uit tweehonderd vrijwilligers, dertig scherpschutters en drie kanonnen. De *Leeuwarder Courant* wilde zich niet wagen aan het benoemen van het aantal slachtoffers omdat die niet vast te stellen waren. Ook het aantal stadhouderlijke troepen bleef onbenoemd.

De *Utrechtsche Courant* zat consistent het dichtst bij de waarheid. Dit komt waarschijnlijk door de korte afstand tot de plek waar het nieuws gebeurde, waardoor dit makkelijker te verifiëren was. Bij de patriotse kranten is duidelijk een neiging zichtbaar om het nieuws aan te dikken en de patriotse overwinning grootser te doen voorkomen dan deze in werkelijkheid was. Zo zouden ze met minder man tegen een grotere legermacht hebben gestaan en veel slachtoffers hebben gemaakt. Dit droeg bij aan de patriotse propagandamachine, die baat had bij dit soort heldenverhalen om mensen te inspireren. Het is de vraag in hoeverre de courantiers moedwillig meededen aan het drukken van onwaarheden. Zij konden immers ook moeilijk aan de waarheid komen en de *Oprechte Nederlandsche Courant* verontschuldigde zich voor het plaatsen van een nepbrief waarvan ze dachten dat hij echt was. Toch moesten de courantiers bewust zijn geweest van het feit dat de berichten die zij plaatsten op zijn minst onzeker waren. De *Amsterdamsche Courant* en de *Leeuwarder Courant* wisten dit ook en waren daarom voorzichtiger met het noemen van cijfers. De beslissing van de patriotse courantiers om de berichten desondanks te plaatsen is volgens mij een bewuste, politiek gemotiveerde keuze te noemen. Waarschijnlijk zou de mate van moedwilligheid per krant verschillend zijn geweest.

Ophemeling en demonisering

De politieke opiniepers die in de jaren 1780 opkwam bleef niet enkel bij impliciete uitingen van partijdigheid zoals het verdraaien van het nieuws, maar vaak werd ook de directe confrontatie opgezocht. Medestanders werden bewierookt en tegenstanders werden door het slijk gehaald. Joost Rosendaal beschreef in zijn boek *De Nederlandse revolutie: Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* de manieren waarop dit gebeurde.⁵⁹ Voor de patriotten was Willem V een tiran en waren zijn aanhang duivelse beesten, daarbij zou hij onkundig zijn en enkel uit zijn op eigen belang. Zelf waren zij deugdzaame, nadenkende burgers. De term ‘aristocraat’ werd een scheldwoord voor alle regeerders die tegenstander waren van de patriotse zaak. Ondanks hun opstandigheid en nadruk op de rede, waren de patriotten, anders dan de Franse revolutionairen, wel degelijk gelovige christenen die rechtvaardiging uit de bijbel haalden. Volgens de patriotten hadden zij God aan hun zijde. De orangisten zagen Willem V als hun door God aangewezen leider en de patriotten juist als goddeloze oproerkraaiers die kinderachtig soldaatje speelden in hun burgermilities. Volgens de orangisten waren de

patriotten verantwoordelijk voor een verval van zeden in de Republiek.⁶⁰ Hoe passen de krantenberichten rondom de slag bij Jutphaas in deze traditie? Hoe spreken zij over de eigen partij en de tegenstander?

In de patriotse krantenberichten valt met betrekking tot de slag een enorme aandikking op en een verheerlijking van de burgers die hierin deelnamen als onderdeel van de burgermilitie. Zo sprak de *Leydse Courant* van een 'eeuwig gedenkwaardige actie' en was de *Groninger Courant* verheugd om te berichten over 'de complete triomf van onze braave burgery.'⁶¹ 'Kunnen de burgertjes nu ook vegten? Is het nu nog waar, dat één soldaat tien burgers kan verslaan? Wat zeggen nu die zogenaamde orangefyntjes?' schreef een lezer aan de *Nederlandsche Courant*.⁶² De slag bewees in de ogen van de patriotten dat het orangistische beeld van soldaatje spelende kinderen onterecht was. De moed en de verdiensten van het 'helden-corps' werden in alle patriotse kranten geprezen, maar bijzonder veel aandacht was er voor de gesneuvelde kapitein Govert Visscher, die door de kranten als een martelaar voor de patriotse zaak werd neergezet. De *Oprechte Nederlandsche Courant* beschreef zijn dood als volgt:

'Wanneer een kogel hem in 't oog door het hoofd trof, en dien waren burgerheld dus verraderlyk ter nedervelde; eene handelwyze die de onze tot gerechte wraak aanvoerde, en als leeuwen het bloed van hun teneergeslagen broeder heeft doen wreken, en ieder eerlyk vaderlander verplicht is te wreken tegen alle die gedrogten, die oorzaak zyn van, of door hun gedrag instemmen of goedkeuren, zulke eene tyrannieke aanvoering van militairen tegen burgers; 's heldsdood is treffende, doch zyne glorie zal eeuwig leven! Ieder Stichtenaar, ieder vaderlander, zal zyne asche altoos heilig beschouwen, en tranen van dankbaarheid op zyn grafzerk storten, als zyn bloed voor 't vaderland gelaten hebbende.'⁶³

Visscher en de andere patriotse dode, een kanonnier genaamd Robertus van der Vlerk, zouden begraven worden als helden. Een uitbundige militaire begrafenisceremonie werd op touw gezet en meerdere patriotse kranten maakten ook hier melding van. De *Utrechtsche Courant* bracht zelfs een speciale editie uit die volledig in het teken stond van de plechtigheden.⁶⁴

60 Van Wissing, 'De post naar den Neder-Rhijn', 57.

61 'Nederlanden', *Leydse Courant* 58 (14-05-1787) 1; 'Nederlanden', *Groninger Courant* 39 (15-05-1787) 1.

62 'Brief van een heer te Utrecht aan een heer te Amsterdam', *Nederlandsche Courant* 59 (16-05-1787) 2.

63 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 59 (12-05-1787) 1.

64 *Extra-ordinaire Utrechtsche Courant* 7 (17-05-1787).

In de overwinning zagen de patriotse kranten het bewijs dat God met hen was. De eerder besproken overschatting van het stadhouderlijke leger en het aantal gemaakte slachtoffers door de kranten zal daar waarschijnlijk aan hebben bijgedragen. Hoe anders was zo een totale overwinning mogelijk als niet dankzij goddelijke interventie? God was met de patriotten 'en de uitkomst vernietigt alle twyfel daar aan', aldus de *Hollandsche Historische Courant*.⁶⁵

Patriotse kranten vormen geen uitzondering van de norm wat betreft het demoniseren van de tegenstander. Ze noemden de tegenstander onder andere 'vyanden der burgery', 'tyrannen', 'burgermoorders', 'het aristocratisch beest', 'dwingelanden' en 'werktuigen der boosheid'. De *Hollandsche Historische Courant* beschreef de militairen als een 'zeer uitgelaaten en baldaadig' volkje.⁶⁶ 'Die snoodaards, welken niet schroomen een burger-oorlog te ontsteeken, om hun gevloekte doelwit te bereiken.'

Wat opvalt aan de manier waarop patriotse kranten over hun tegenstanders praatten en waarmee ze ook enigszins verschilden met de norm zoals door Rosendaal beschreven, is de afwezigheid van Willem V. De meeste patriotse kranten noemden hem niet als boosdoener, terwijl kritiek op hem persoonlijk in andere media juist veelvoorkomend was. Misschien is de reden hiervoor het feit dat het beledigen van Willem V kon leiden tot vervolging.⁶⁷ Pamfletten en spotprenten waren meestal anoniem en konden zo onbestraft blijven. Kranten waren dat niet en courantiërs liepen daardoor meer risico. De enige patriotse krant die het wel aandurfde om Willem V aan te vallen was de *Oprechte Nederlandsche Courant*, die een persoonlijke brief van Willem V in handen hadden gekregen waarin hij verklaarde dat hij niets van de aanval op Utrecht afwist.⁶⁸ Volgens de krant was dit, indien het klopte, evengoed volstrekt ontoelaatbaar omdat dat zou betekenen dat de stadhouder zijn rol als kapitein-generaal niet goed uitvoerde en onkundig was. Hieronder volgt een selectie uit het artikel:

'Wat doen wy met een stadhouder, die niet weet van eene gebeurtenis, waaraan niet minder afhangt dan het welvaren eener provintie, en het leven van eenige duizende menschen? Z.H. [Zijne Hoogheid] weet niet van den aanmarsch der troepen op Utrecht, hy zegt, hy onderschryft het: is dan Z.H. geen kapitein-generaal meer? [...] Wat moet men denken van een stadhouder, van een kapitein-generaal, die zich in stukken van het uitterste gewigt, en die betrekking hebben tot zynen post, als een kind laat blind houden? Of die, willens blind,

65 'Nederlanden', *Hollandsche Historische Courant* 58 (15-05-1787) 1.

66 'Nederlanden', *Hollandsche Historische Courant* 57 (12-05-1787) 1-2.

67 Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 119-120; Van Sas, 'Opiniepers en politieke cultuur', 107-109.

68 'Nederlanden', *Oprechte Nederlandsche Courant* 60 (15-05-1787) 1.

niets bedoelt dan door geweld of bedrog het land te overheerschen? [...] Hoe afgryselek, hoe gevaarlyk is zulk een schepsel voor een volk? Kan men in een ander geval niet allerbillykst veronderstellen, dat zulk een man dom of boosaartig genoeg is, ons allen, ten minste die hem mishagen, door onwetendheid of boosheid te laten uitplunderen en vermoorden?’

Dit artikel volgt het patroon van andere contemporaine geschriften tegen de stadhouder. De stadhouder wordt ervan beticht dom en onwetend te zijn; een blind kind dat door bedrog het land tracht te overheersen en wiens boosheid een gevaar vormt.

In de orangistische kranten werd, zoals eerder besproken, liever niet over de slag gepraat. De *Leeuwarder Courant* deed dit wel, maar op een uitsluitend beschouwende manier. De toon in de artikelen van deze krant laten blijken dat de *Leeuwarder Courant* slechts beperkt meeging in de politisering van de kranten. De krant leverde wel commentaar op de bredere context van de slag, namelijk de staat van burgeroorlog waarin de Republiek sinds de slag verkeerde. Dit vond de *Leeuwarder Courant* een bijzonder slechte ontwikkeling die zou leiden tot de ‘totaalen ondergang van deze geheele Republiek’, wat voorkomen moest worden.⁶⁹

De *Geldersche Historische Courant*, die in tegenstelling tot de *Leeuwarder Courant* wel opiniërend was, schreef het volgende over de door de patriotten zo gevierde burgermilitie:

‘Men zegt dat onder het moordrot van d’Averh... mede een gedeelte van ‘t hansworste corps in burger klederen zich bevonden en een hoofdrol gespeelt hebben, dit zoo zynde is het te wenschen dat dit gespuis vogelvry verklaard, en de chef opgehangen worde.’⁷⁰

De naam van D’Averhoul, die het commando voerde over de patriotten tijdens de slag, is afgekap. Dit is waarschijnlijk omdat de krant de naam van zo een schandelijk persoon liever niet uitschrijft. Het bericht is duidelijk polariserend en volgt het orangistische patroon van het belachelijk maken van de burgermilities, hier ‘t hansworste corps in burger klederen’ genoemd.

Verder liet de *Geldersche Historische Courant* hoofdzakelijk van zich horen over de dreiging van een burgeroorlog. In een ingezonden brief deed een ‘welmeenend vaderlander’ een oproep tot verzoening omdat hij vreesde dat ‘de geheele ondergang’ voor de deur stond indien de polarisatie voortzette:

69 ‘Staat-nieuws’, *Leeuwarder Courant* 1816 (19-05-1787) 2.

70 ‘Nederlanden’, *Geldersche Historische Courant* 59 (15-05-1787) 2.

‘Is er dan niet een middelweg te vinden die alles weder kan vereenigen? Dat de parthyen van weerskanten van haare voornemens afzagen, opofferingen deden aan het gemeenebest, dat men het strengste regt niet staande hield, maar billyke evenredigheid zocht van alle kanten, op billyke, wyze bemiddelingen en schikkingen bedacht ware tot vereeniging. Dan zoude men, hoewel van weerskanten verliezen, voor het algemeen nog veel winnen’⁷¹

De inhoud van deze geplaatste brief lijkt tegenstrijdig met de verder sterk partijdige inhoud van de *Geldersche Historische Courant*, maar de verdere inhoud van de brief verraadt waar de loyaliteit van de auteur werkelijk lag. Zo is de taak van de burgers om deze verzoening te bereiken om ‘aan de regenten de zorge van de regeering over te laten’ en luidde de oproep: ‘en gy braave borger, werkt dog meede tot uw geluk door ondergeschiktheid en gehoorzaamheid.’ In feite zouden de patriotten dus degenen moeten zijn die concessies dienden te doen.

De *Geldersche Historische Courant* maakte veelvuldig gebruik van ingezonden brieven om politiek te bedrijven. In een andere ingezonden brief, getiteld ‘Aan de misleide burgeren van Utrecht’ werd gewezen op het verval van zeden dat onder patriots bewind in de stad zou hebben plaatsgevonden.⁷² De auteur stelt zich voor als een bejaarde Utrechter die de stad in de laatste jaren heeft zien vervallen ‘want meened, bedrog en ongerechtigheid hebben hier een zetel gesticht.’ In de brief werd een oproep gedaan om terug te keren naar de tijd van weleer: ‘Misleide burgeren! Gy leefde gelukkig toen eeden heilig waren, toen echte vryheid bestond, en er geen valsche schim onder den naam van vryheid, voor uwe oogen zweefde.’

Conclusie

Partijdigheid was in de krantenberichten over de slag bij Jutphaas alom aanwezig. Deze partijdigheid leidde bij de *Geldersche Historische Courant* tot een van de vroegste voorbeelden van een politiek gemotiveerde krantenindeling. Bij patriotse kranten had het tot gevolg dat zij nieuws over de slag bij Jutphaas zo snel mogelijk wilden publiceren om hun overwinning te vieren en daarvoor soms genoeg namen met mondelinge geruchten. Uit enthousiasme over de overwinning bij Jutphaas besteedden patriotse kranten ook veel aandacht aan de gebeurtenis. De orangistische kranten waren voorzichtiger in het publiceren van artikelen over de slag en waren zodoende later met hun berichtgeving. Ook

71 ‘Aanspraak van een welmeenend vaderlander, aan alle, voor ons land welmeenende regenten, burgers en ingezetenen.’, *Geldersche Historische Courant* 58 (12-05-1787) 1.

72 ‘Aan de misleide burgeren van Utrecht.’, *Geldersche Historische Courant* 60 (17-05-1787) 2.

publiceerden zij minder over de slag.

Om de overwinning belangrijker te doen lijken dan hij daadwerkelijk was, werden de feiten in patriotse kranten aangedikt. Zo zou een relatief kleine groep patriotten een grotere groep militairen vernietigend hebben verslagen en veel slachtoffers hebben gemaakt, terwijl de partijen in werkelijkheid meer aan elkaar gewaagd waren en er in totaal maar drie doden zijn gevallen. De vraag blijft in hoeverre de courantiers bewust misinformatie verspreidden en in hoeverre zij zelf geloofden in de berichten die zij plaatsten. Volgens mij moeten de courantiers op zijn minst bewust zijn geweest van het feit dat de berichten die zij plaatsten niet bewezen waren. Voorzichtige kranten, zoals de neutrale *Amsterdamsche Courant* en de orangistische *Leeuwarder Courant* benoemden de problematiek van onverifieerbaar nieuws namelijk ook en in tegenstelling tot anderen maakten zij hierdoor de keuze om minder op details in te gaan. Patriotse kranten hadden dit ook kunnen doen, maar kozen er in plaats daarvan, waarschijnlijk politiek gemotiveerd, voor om de berichten toch te plaatsen.

Patriotse en orangistische kranten maakten in hun berichtgeving gebruik van sterk politiserend en polariserende taal. De manier waarop dit gebeurde sluit volledig aan met de manieren die kenmerkend waren voor andere vormen van contemporaine media die in de historiografie al zorgvuldig zijn bestudeerd. De patriotse kranten verheerlijkten de slag hevig, maakten de burgermilities tot helden en de gesneuvelden tot martelaren. De tegenstanders werden gedemoniseerd en met de pen aangevallen. Aan orangistische zijde beperkte De *Leeuwarder Courant* zich enkel tot impliciete partijdigheid en werd de tegenstander niet direct aangevallen. De *Geldersche Historische Courant* deed dit wel en eiste de ter doodveroordeling van de burgerlijke oproerkrakers. Door middel van ingezonden brieven plaatste deze krant politieke boodschappen, beschuldigde het de patriotten van zedenverval en werd een terugkeer naar gehoorzamere tijden beargumenteerd.

Met dit paper hoop ik meer duidelijkheid te hebben kunnen geven over de wijze waarop kranten in de jaren 1780 politiseerden en hoe dit naar voren kwam. Hiermee draagt dit paper bij aan het grotere debat rond media tijdens de Nederlandse revolutie, waarin kranten slechts een bescheiden rol hebben gespeeld. Voor de historiografie van nieuwsverspreiding is de late achttiende eeuw een bijzondere periode waarin kranten door toedoen van de verlichting politiseerden en een vormende rol in de samenleving kregen. Het begrijpen van deze periode in de geschiedenis van het nieuws is belangrijk omdat het de schakel vormt tussen vroegmodern nieuws en de modernere media van de negentiende eeuw. De historiografie zou gebaat zijn bij verdere bestudering van kranten tijdens de Nederlandse Revolutie. Zo zou een vergelijkende studie naar de inhoud van kranten over een langere periode meer duidelijkheid kunnen geven over de wijze waarop kranten precies veranderden gedurende deze periode.

Tydingen die belang hebben op fraay papier

De eerste nieuwsbladen in Noord-Brabant

John van Zuijlen

Met de introductie *Wy hebben de eer het Publicq te adverteeren*, kondigden twee Bossche drukkers en boekverkopers, Christian August Vieweg en Lambert Jan Bresser, in het voorjaar van 1771, aan dat zij een *'s-Hertogenbosche Courant* gingen uitgeven die tweemaal in de week op dinsdag en vrijdag zou verschijnen.¹ Aan kopij dachten zij geen gebrek te hebben, aangezien zij uit de correspondentie waarvan zij zich gingen bedienen, 'overvloedige Stoffe' zouden verkrijgen om twee keer in de week een 'Nieuwspapier met wetenswaardige zaken' samen te stellen. Daarbij kon ook de lezer behulpzaam zijn door 'nieuws en wetenswaardigheden uit de eigen woonplaats' in te zenden. De initiatiefnemers stelden in het vooruitzicht het nieuws 'op fraay papier' en met een 'fris lettertype' te publiceren.²

Vieweg en Bressers mikten op een groot publiek. Zij stelden een goed geïnformeerde en breed georiënteerde krant in het vooruitzicht met 'tydingen die voor bijna alle lezer belang hebben'. Hun krant zou een serieus en betrouwbaar nieuwsblad worden zonder 'beuzelingen of aanstotelijke dingen', en zeker geen berichten afdrukken die strijdig waren met 'de goede zeden, en de eer des naasten'. Met dit vooruitzicht hoopten ze de toekomstige lezers voor zich te winnen, maar zeker ook de Bossche magistraat, die uiteindelijk toestemming moest geven tot publicatie van de nieuwe Bossche krant, de eerste dan in Staats-Brabant.

Het Bossche stadsbestuur liet zich, over de op 20 maart 1771 ingediende plannen, adviseren door een commissie van zes vooraanstaande Bosschenaars, waaronder een van de schepenen, een oud-schepen en een hoogleraar aan de Bossche Illustere School. Die oordeelde positief en op 1 mei 1771 viel het besluit dat de aanvragers hun 'Nieuwspapier [mochten] drukken, uitgeven en verkopen'.³

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn onderzoek naar de geschiedenis van de dagbladers in Noord-Brabant naar aanleiding van het 250-jarig bestaan van het Brabants Dagblad, wat resulteerde in de publicatie *Tydingen die belang hebben. 250 jaar Brabants Dagblad 1771-2021*, (Zwolle 2021). De in dit artikel genoemde kranten zijn te raadplegen via www.delpher.nl

2 Deze aankondiging en daaropvolgende voornemens werden gedaan in het *Bericht* waarmee de verschijning van de *'s Hertogenbosche Dingsdagse en Vrijdagse Courant* werd aangekondigd en waartoe ze op 1 mei 1771 toestemming hadden verkregen van de Bossche magistraat.

3 Resolutie Magistraat Dn Bosch 1771, fol. 95 verso. Stadsarchief Den Bosch.

Vieweg en Bresser dienden zich bij de verspreiding van het nieuws echter wel aan een achttal dwingende voorwaarden te houden.⁴ De krant moest bovenal omzichtig omgaan met informatie over staat en krijgsmacht of meer concreet: geen informatie afdrukken waarvan in geval van oorlog, vijanden voordeel konden hebben. Eigenlijk, en dat werd met zoveel woorden in voorwaarde twee geformuleerd, mochten er in het geheel geen overheidsbesluiten, 'Resolutiën van den Staat', gepubliceerd worden; dat lag niet op de weg van een 'publique Gazette', waarmee de overheid de controle over het 'eigen' nieuws behield.

De lezer moest ervan op aan kunnen dat alle nieuws vooraf getoetst was op betrouwbaarheid en dat er via de 's Hertogenbossche geen 'abusieve tydingen' wereldkundig gemaakt werden. Geen krant mocht door opinie of oordeel aanstootgevend zijn. 'Vrienden van de Republiek' mochten niet bekritiseerd of aangevallen worden en ook over de paus, de kardinalen en verdere geestelijken, aldus de protestantse magistraat van Den Bosch, mochten nadrukkelijk geen 'bespottelijke passages' gepubliceerd worden. Vanzelfsprekend ook niet over 'gekroonde hoofden', prinses en 'andere potentaten'.⁵

Zolang de krant zich beperkte tot het weergeven van benoemingen, koninklijke verplaatsingen, bezoeken van hoogwaardigheidsbekleders en militaire promoties, kon geen stads- of landsbestuur hinder hebben van de pers in die gedaante. Een krant waar niemand last van zou hebben, die niemand 'lasterlijk [zou] beschuldigen'. Een gezagsgetrouw blad, dat was de krant die bij Vieweg en Bresser van de pers moest komen.

De censor

Het nieuws van de 's Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant kon pas wereldkundig gemaakt worden als een censor daarvoor toestemming had gegeven. Aldus werd eerst één exemplaar ter beoordeling afgeleverd bij Antoni (Antonius) Martini (1728-1800), pensionaris en curator van de Latijnse school. De uitgevers waren verplicht zijn correcties te volgen. Op enige wijze aanstoot geven kon leiden tot een verschijningsverbod. Zover zouden Vieweg en Bresser het vanzelfsprekend niet laten komen. Vieweg, een Duitse immigrant, had sinds 1759 een drukkerij in Den Bosch, was sinds 1773 'stadsdrukker' en zou het stadsbestuur, alleen al uit het oogpunt van broodwinning, niet graag tegen zich innemen. Hetzelfde gold voor zijn oorspronkelijk uit Utrecht afkomstige compagnon Lambert Jan Bresser. Hij woonde sinds 1749 in Den Bosch en werd 'boekverkoper op de hoek van de Ridderstraat'. De beide uitgevers waren protestant in het nog hoofdzakelijk katholieke Den Bosch, waar echter de magis-

4 A.W.M. Bogers, 'De 's-Hertogenbossche Dingsdagse en Vrydagse Courant 1771-1780. De beginjaren van de oudste courant in Staats-Brabant', *Noordbrabants Historisch jaarboek*, 3 (1986), 66.

5 Bericht (mei 1771).

traat sinds de inname van Den Bosch door Frederik Hendrik, al bijna 150 jaar, van protestantse signatuur was.⁶ Gelet op de weinig enerverende inhoud van de *'s Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant* had censor Martini weinig om zich zorgen over te maken.

De doelgroep

Natuurlijk hadden de uitgevers zich van tevoren gebogen over de nieuwsgaring, de verspreiding en vooral over de levensvatbaarheid van hun blad. Den Bosch en andere Brabantse steden zaten ondanks het gemis van een 'eigen' nieuwsblad, niet zonder nieuws. Handelaren en regenten die belang stelden in staatkundige, economische en buitenlandse informatie lazen, zoals in veel plaatsen, Hollandse kranten. Zo ook in Den Bosch waar onder andere de *Leidse Courant* en de *Opregte Haerlemsche Courant* op de leestafel lagen in het chique koffiehuis op de Markt.⁷

Toch zagen de Bossche drukkers mogelijkheden het op te nemen tegen de Hollandse bladen die van verre moesten komen en soms met vertraging arriveerden. Een eigen krant was voor de geïnteresseerde lezers eerder beschikbaar en stond ook dichterbij de lokale doelgroep. Daarmee was zo'n krant goed voor het zelfbewustzijn van de Bosschenaren (toen ongeveer 12.000), die dan voortaan een eigen nieuwsblad hadden.

In het Bericht waarmee de verschijning van de *'s Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant* werd aangekondigd, is te lezen dat de uitgevers 'uit ondervinding' wisten dat er een groot aantal 'Liefhebbers' wel belangstelling voor hun krant zou hebben. Zij meenden een oplage van ongeveer tweehonderd exemplaren wel te kunnen slijten. Daarbij werd uitgegaan van een verspreiding in stad, regio, provincie en tal van plaatsen buiten Brabant.

Tot de lezers in eigen stad rekenden zij natuurlijk de geletterde en geschoolde regenten, bestuurders, ambtenaren, advocaten, handelaren, geestelijken en niet in de laatste plaats de 17 Bossche notarissen.⁸ Die waren vooral belangrijk als potentiële adverteerders voor de openbare verkopen en verpachtingen waarbij zij bemiddelden. In de Meijerij van Den Bosch behoorden natuurlijk de dorpsbestuurders en plaatselijke notabelen tot de doelgroep.

6 Bogers, 'De 's-Hertogenbossche', 68.

7 Anton van de Sande & Aart Vos, 'Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur', in: Aart Vos (red.) *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990*, (Zwolle-'s-Hertogenbosch 1997), 138; Brecht Desseure, 'Bossche herbergen en koffiehuisen. Drinkpraktijken in de achttiende eeuw', *Bossche Bladeren* 3 (2008) 90-95.

8 Voor de jubileumkrant van het Brabants Dagblad bracht toenmalige Rijksarchivaris van Noord-Brabant Louis Pirenne in 1971 de doelgroep van de eerste Bossche krant in kaart. Zie voor een volledig overzicht: Van Zuijlen, *Tydingen*, 14.

Verspreidingsgebied

Het optimisme waarmee Vieweg en Bressers aan hun onderneming begonnen, werd ongetwijfeld ingegeven door het indrukwekkende netwerk aan verkoopadressen en nieuwsleveranciers dat ze hadden opgebouwd. Volgens het 'Bericht' dat de start van de krant inluidde, was de '*s Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant* verkrijgbaar bij met naam genoemde drukkers en boekverkopers in maar liefst 32 plaatsen. Daaronder Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Antwerpen en Kleef. Uit die plaatsen en uit heel Brabant zou ook nieuws betrokken worden en daar konden de adverteerder van 'Aanbestedingen, Verkopeningen van Huizen, Landeryen, Obligatiën, Renten en Boeken' ook hun annonces kwijt.

In de editie van 5 juli (no. 2) blijken dertien verkooppunten te zijn afgevallen. Het verspreidingsgebied omvatte uiteindelijk vijftien voornamelijk Brabantse plaatsen en daarbuiten de steden Venlo, Rotterdam en Utrecht. In de meeste gevallen kwamen de kranten per postwagen of 'toekar' terecht bij de plaatselijke boekverkopers, maar in Tilburg, Eindhoven, Utrecht, Venlo, Heusden en Drunen, fungeerde de postmeester als aflever- en afhaaladres. Soms verzorgde die de krant ook aan huis. Dat de krant korte tijd in Delft te krijgen was, is te danken aan de scheepvaartverbinding die schipper Wouter Kortleven onderhield tussen Delft en Den Bosch.⁹

Veel boekhandelaren die deel uitmaakten van het distributienetwerk van Vieweg en Bresser adverteerden met hun nieuwste boekuitgaven in de krant. Aan de hand van een steekproef uit advertenties in de jaargangen 1771-1780 wist historicus A. Bogers de omvang vast te stellen van het verspreidingsgebied van de '*s Hertogenbossche Courant*. Hij concludeerde dat de abonnees voornamelijk in de Meijerij woonden: 'Vanaf 's- Hertogenbosch tot en met Tilburg en vanaf 's-Hertogenbosch tot en met Lithoijen, Asten, Budel, Reusel en Hilvarenbeek'.¹⁰

De eerste editie

Op 2 juli 1771 verscheen de eerste editie van de '*s Hertogenbossche Dingsdagse en Vrijdagse Courant*, zoals bedoeld: een gezagsgetrouw nieuwsblad zonder opinie of strijdpunten maar voorlopig nog met nauwelijks lokaal nieuws. De krant droeg een min of meer officieel karakter doordat het Bossche stadswapen in de kop van de krant prijkte. De eerste krant, de 'Dingsdagse', werd gratis verspreid.

Voor een nieuwsblad was de opening curieus: begonnen werd namelijk met een samenvatting van het buitenlandse nieuws van het *achterliggende half-*

9 Over de postverbindingen van en naar 's-Hertogenbosch zie: L.P.L. Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand 1578-1796', in: H.F.J.M van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant dl. 1*, (Amsterdam-Meppel 1996), 40-42.

10 Bogers, 'De 's Hertogenbossche', 79-82.

jaar. 'Wij twijfelen niet,' luidde niettemin de introductie 'of het zal onze Lezers aangenaam zijn'. Daarna werd ingegaan op de oorlog tussen Turkije en Rusland die al drie jaren woedde. Turkije werd aangeduid als 'een ontzachelyke Mogentheid zonder moed, zonder geoefende troepen'. Rusland bracht het er beter af als 'een Natie ontzachelyk door hunne Land en Zeemagt, (...) met Dapperheid en geoefende krygsbenden'. Van het verloop van de vijandigheden werd geen verslag gedaan.

Heel kort gaat het verder over Zweden, dat een nieuwe koning had gekregen, Denemarken, waar niet nader genoemde hervormingen plaats hadden gevonden, Duitsland, dat te maken kreeg met een misoogst, Polen, waar het volk in opstand was gekomen tegen de toch 'beminnelyke Vorst met Menschlievende inzigte' en Engeland en Spanje, die elkaar bijna de oorlog hadden verklaard. In Italië werd allerwege geprobeerd de voorrechten van de paus 'zeer te besnoeien'. Daarna komt halverwege pagina 2 eindelijk het nieuws uit 'Ons Vaderland' aan orde.

Daar heerste rust. In zeven regels werd nog wel gemeld dat onze 'dierbaren Erf-stadhouder', met 'de zachte regeering van 's Lands Vaderen', waakzaam voor zijn land zorgde. De veesterfte, de overstromingen en de hoge prijzen van levensmiddelen werden wel genoemd, maar niet toegelicht; over het leed dat daarvan uitging voor de bevolking, geen verslag. Het nieuws uit Nederland was drie dagen oud en daarmee nog betrekkelijk actueel. Indrukwekkend was het echter niet.

Een apart gedeelte ging over Den Bosch. De gouverneur, de Hertog van Brunswijk, was veilig teruggekeerd van een inspectiereis met de stadhouder langs grenssteden (tien regels). Meer van belang, maar natuurlijk bij ieder al wel bekend, lijkt het nieuws dat vanwege hoog water een groot gebied rond de stad onder water stond omdat de dijk bij Engelen vier dagen eerder was doorgebroken. Hierdoor gingen veel hooi en veldvruchten verloren, aldus een berichtje van twaalf regels.

Voor adverteerders was bij aanvang een voordeeltje in het vooruitzicht gesteld: de eerste twee maanden konden zij gratis adverteren. In de eerste editie werd van het gratis aanbod zo gretig gebruikgemaakt dat op de keerzijde van de krant bijna een halve pagina in beslag werd genomen door advertenties. Bijvoorbeeld die van notaris Hendrik Jan van den Pavort uit de Postelstraat die liet weten welke 'Huys en erve' met bouwland onder Nuland, Kessel en Rosmalen hij in de loop van de maand bij opbod zou verkopen. Verder plaatste de krant een personeelsadvertentie van de 'vroedvrouwsplaats' in Sint-Michielsgestel, twee advertenties uit Tilburg en een van boekverkoper P. van der Hey uit Antwerpen.

Aan het einde van het eerste kalenderjaar, *vijftig* edities verder, was de 's *Hertogenbossche* nog niet echt een Bossche krant waarin lokaal en regionaal nieuws een belangrijke plaats innamen. Als Den Bosch al aan de orde kwam, ging het meestal in enkele regels over waterstanden en graanprijzen of er werd gemeld dat er weer een hoogwaardigheidsbekleeder had overnacht en vroeg

weer was vertrokken. Overig Brabant kreeg in de loop van de volgende maanden alleen aandacht na een hevige blikseminslag in Sint-Michielsgestel en de feestelijke intocht van de 'primus' in Breda, een stadgenoot die aan de universiteit van Leuven als beste uit de bus was gekomen in een intellectuele wedstrijd.

Patriottentijd

De door censor Martini in het gareel gehouden *'s Hertogenbossche Courant* bood jarenlang weinig enerveren nieuws uit de eigen provincie. Dat veranderde toen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw de onrust in stad en land toenam onder invloed van de opkomende Patriottenbeweging, die vernieuwing eiste. Dan kan de krant zich niet onttrekken aan de polemiek tussen de vernieuwers ('Keezen') en de prinsgezinde aanhangers ('Oranjeklanten') van stadhouder Willem V.

Voorzichtig manoeuvreerde de *'s Hertogenbossche Courant* niettemin langs de tegenstellingen. Ook toen in 1787 verslag werd gedaan van een opstand van het garnizoen dat twee dagen lang plunderend door de stad trok. Mede door de gespannen verhouding tussen patriottische burgers en het Oranjegezinde garnizoen kwam het garnizoen in november in opstand en sloeg het op grote schaal aan het plunderen. Het Bossche 'gepeupel' deed mee. In de nacht van 8 op 9 november werden door soldaten en 'een woedende hoop volk' 250 huizen geplunderd en van 629 de ruiten ingeslagen.

Uiterekend de edities van dat rampjaar zijn niet bewaard gebleven. Toch weten we wat de *'s Hertogenbossche Courant* geschreven heeft, omdat andere bladen nu op hun beurt berichten uit de Bossche krant in extenso overnamen. De meest uitvoerige verslagen stonden in de *Oprechte Haarlemsche Courant* en de *Groninger Courant* van 15, 17 en 20 november. Beide kranten reproduceerden de verslagen die op 12 en 13 november in Den Bosch voor de eigen krant waren opgesteld. Een politieke achtergrond hadden de ongeregelheden niet gehad, meende de Bossche krant veiligheidshalve, want 'de Huizen der Prinsgezinden [zyn] door de Militie even zoo min ontzien als die der zoogenaamde Patriotten'. Dat veel Oranjegezinden vooraf waren gewaarschuwd – als ze het licht lieten branden, zou hun huis niet geplunderd worden – dat verzweg de krant.

Een ander geluid

De berichtgeving van de Bossche krant was over het algemeen in lijn met de opvattingen van het stadsbestuur. Als de toezichthoudende Bossche magistraat echter van samenstelling of politieke kleur veranderde, klonk dat ook door in de berichtgeving. De krant, met van oorsprong een Prinsgezinde censor, met vervolgens Patriottische sympathieën, moest zich na 1787 weer schikken naar de interpretatie van de regels door een Oranjegezinde overheid. Tot Den Bosch op 5 oktober 1794 werd ingenomen door de Franssen. Dan verandert er veel en zijn het de idealen van weer een nieuwe tijd die de koers van de krant bepalen. De Bossche krant van 1771 verschieft van kleur en krijgt een andere naam. Vanaf 14 oktober 1794 verschijnt die als *'s Hertogenbossche Vaderlandsche Courant* met

niet langer het Bossche stadswapen in het hoofd, maar met de idealen van de nieuwe tijd: 'Vrijheid, Evengelijkheid, Eenheid en Broederschap'.

Aan de inhoud veranderde voorlopig nog weinig. Met het veelal in beknopte vorm wereldkundig maken van 'nieuwstydingen' uit binnen- en buitenland, bleef de Bossche krant van 1771 eigenlijk niet veel meer dan een mededelingenblad dat zich onthield van commentaar. Van opinie en emotie was pas sprake toen de Fransen in oktober 1794 Den Bosch bezetten en de krant een spreekbuis werd van patriottische ideeën. Toen ook verscheen voor het eerst in de krant de naam van de schrijver van artikelen: Gerrit Paape; een Delftse patriot, door de Franse generaal Pichegru aangewezen als redacteur.¹¹ Hij kreeg alle ruimte voor revolutionaire uitingen en onomwonden kritiek op de naar Engeland gevluchte stadhouder en diens familie.

De 'nieuwe' krant

Toen op 14 oktober 1794 het eerste nummer van de 'nieuwe' krant verscheen, werd meteen de toon gezet. Gerrit Paape bracht de overgave aan de Fransen van 'deze sterke stad' als 'een verlossing'. De capitulatie en het vertrek van het garnizoen kwamen breed uitgemeten op de voorpagina.

In hetzelfde nummer schreef Gerrit Paape een *Brief aan de burgers van 's Hertogenbosch'*. Daarin stelde hij dat er in de achterliggende jaren door 'gekroonde schurken of domkoppen' slechts 'geweld en onderdrukking' had plaatsgevonden. Vervolgens ging hij in op de geuite beschuldigingen van alle 'euveldeaden', de martelingen en plunderingen van Franse soldaten in dorpen en gehuchten van de Meierij. Die beschuldigingen waren veelal misplaatst en onwaar, stelde Paape. Er hadden wellicht enige plunderingen en mishandelingen plaatsgevonden, gaf hij toe, maar die horen nou eenmaal bij een oorlog, relativeerde hij. Volgens de nieuwe redacteur van de Bossche krant was de houding van de 'lafhartig' gevluchte bestuurders erger. Zij 'schudden de ingezetenen uit tot op het hemd', en bedienden zich van 'gruwelijke lasteringen [...] om zich staande te houden'.¹²

Zolang 'citoyen' Paape aan het roer stond van de krant, bleef de toon fel; een tegengeluid wordt in die maanden node gemist. Maar voor wie de snel wisselende actualiteit in stad, streek en land wilde volgen, was de *'s Hertogenbossche Vaderlandsche Courant*, een interessante bron.

Rond 20 maart 1795 verdween Gerrit Paape van het Bossche toneel. Met het vertrek van de felle anti-Orangist verdween ook de revolutionaire toon uit de Bossche krant. Juist in een jaar waarin Brabant wel wat opstandigheid kon gebruiken. In 1795 ijverde het oude Staats-Brabant onder leiding van de dan in

11 Over Gerrit Paape zie: Jacques J.M. Baartmans, 'Gerrit Paape in Brabant (1794-1795)', *Brabantia* 37:6 (1988), 6-8, *Brabantia* 37:10 (1988), 21-23, *Brabantia* 38:1 (1989), 18-20.

12 *'s Hertogenbossche Vaderlandsche Courant* (17 oktober 1794).

Tilburg wonende lakenfabrikant en overtuigde patriot Pieter Vreede voor een erkenning van Brabant als achtste gewest. De *Vaderlandsche Courant* nam geen stelling in deze kwestie.

Plaatsgebrek

Een historisch hoogtepunt dat in 1798 ook maar sobertjes door de Bossche *Vaderlandsche Courant* aan de orde gesteld werd, was de vaststelling van de eerste grondwet in de nieuwe Bataafsche Republiek, een fundamentele vernieuwing van het landsbestuur. Deze Staatsregeling was in Den Haag 'onder het lossen van geschut, het luiden en spelen der klokken en trompetgeschal', gejuich en muzikale klanken aangenomen met 153.923 stemmen vóór en slechts 11.597 stemmen tegen. Dat konden de Bossche abonnees en de kopers van losse nummers, op 4 mei 1798 lezen. Echter 'door plaatsgebrek' moest het verslag van de constituerende vergadering uitwijken naar de marge van de krant waar de juichende toespraak van de president van het nieuwe parlement, het 'Constitutioneel Vertegenwoordigend Lichaam', 'overdwars' sterk samengevat, werd afgedrukt. In Den Bosch vonden klaarblijkelijk geen festiviteiten plaats, berichtgeving daarover ontbreekt althans.

Een tweekolmige krant

Met een onomwonden stellingname, maar niet bepaald van vaderlandslievende inslag, werd de lezer weer geconfronteerd in 1810, toen het Koninkrijk Holland werd ingelijfd bij Frankrijk. Den Bosch krijgt vanaf februari een Franse bezetting. Niet de Bataafse vrijheden van weleer of de rechten van de burger werden bejubeld, maar nu keizer Napoleon Bonaparte. Van een 'vaderlandse' krant was inmiddels ook geen sprake meer. De krant van de nieuwe tijd werd het tweekolmige *Journal du Département des Bouches du Rhin*.¹³

Van een krant waarin bij aanvang, geen enkel overheidsbesluit wereldkundig gemaakt mocht worden, werd het nu een blad met voornamelijk bestuurlijke decreten en reglementen. Nuttig voor de burgemeesters van de 75 gemeenten in het departement die het Journal een tijdlang gratis bezorgd kregen. Voor advertentie van openbare verkopen, festiviteiten, boeken en andere commerciële activiteiten, was een speciale reclamekrant. De eerste verscheen op 13 december 1811 als 'supplément' of 'bijvoegsel' bij het *Journal des Bouches du Rhin, contenant les annonces et avis divers*.

Met de Franse inlijving ging een nieuwe wind door nieuwsvoorziening waaien. De lezer van het *Journal* werd overladen met keizerlijke decreten, bepalingen van de prefectuur over grondbezit, veranderde regels van rechtspraak, over benoemingen, tot zelfs uiteenlopende en gedetailleerde bepalingen inzake

13 A.W.M. Bogers, 'De pers in het departement van de monden van de Rijn (1810-1813)', *'s-Hertogenbosch* 4 (1996) 1-13.

de eredienst, waarin het verhuren van banken in de kerken tot in detail werd geregeld. In het *Journal du Département des Bouches du Rhin* werd veel plaats ingeruimd voor keizer Napoleon Bonaparte, zeker toen die in mei 1810 Breda en Den Bosch bezocht. Ook veel aandacht voor de verordonneerde grootse viering van diens verjaardag op 15 augustus. In Den Bosch, maar ook in Oss, Velp en Woudrichem was het feest van 'Sint Napoleon' uitbundig gevierd.

Napoleon op de voet gevolgd

Van betrouwbaar gehalte was de berichtgeving niet in deze decennia. Zo ook de officiële *Bulletins* over Napoleons veldtocht naar Rusland, die in de tweede helft van 1812 als een vervolgerhaal werden gebracht. Steeds met positieve berichten over militaire successen en vluchtende Russen. De *Bulletins* waren geruststellend voor het thuisfront van de 25.000 Nederlandse soldaten die meetrokken in de Franse troepenmacht.¹⁴ Wel liepen de berichten minstens 8 dagen achter en meldden ze soms overwinningen die inmiddels weer tenietgedaan waren.

Aan de heroïsche berichtgeving over de verschrikkelijk veldtocht naar Rusland en 'de totale vernietiging van Moskou' kwam maar geen einde. Het afgedrukte negentiende bulletin van 16 september meldde dat de stad in brand gestoken was door 3.000 Russische gevangenen die waren vrijgelaten door de Russische gouverneur. 30.000 zieken en gewonde Russen waren levend verbrand in de hospitalen. Een honderdtal brandstichters was opgepakt en 'voor de kop geschoten'. 200.000 inwoners waren dakloos geworden. 'Moskou is niet meer', reproduceerde de krant. De verliezen aan Franse zijde waren meegevallen, luidde de boodschap, die van de Russen werden breed uitgemeten. De 101 edities van het *Journal* in 1813 bleven uitgebreid aandacht schenken aan de ambities van Napoleon die vooral werden ontleend aan het door de Franse overheid gestuurde *Journal de l' Empire* en de *Moniteur Universel*.

Met het verschijnen van het *Dagblad der Provincie Brabant* in het inmiddels bevrijde 's-Hertogenbosch werd de Franse tijd uitgeluid. Het is dan 3 mei 1814. Het goede nieuws waarmee kon worden geopend, betrof de benoeming van gouverneur C.G. Hultman. Er werden ook weer advertenties opgenomen. Het buitenlandse nieuws verdween naar het tweede plan, maar het plaatselijke en provinciale nieuws werd nog steeds beheerst door bestuurlijke besluiten en regelgeving van overheden. Een publiekskrant was het *Dagblad* zodoende nog allerminst, dat veelzeggend werd aangeduid als 'het blad van de gouverneur'.¹⁵

14 Zie hierover: Bart Funnekotter, *De hel van 1812. Nederlanders met Napoleon op veldtocht naar Rusland*, (Amsterdam 2016).

15 Deze benaming dankte de krant al langer door de artikelen die gouverneur Vanden Bogaerde schreef ter verdediging van het koninklijk beleid in 1830 en 1831 ten tijde van de Belgische Opstand. Zie: R.H.M. van Breukelen, *De Provinciale 1771-1941. Een katholiek-liberale Bossche krant door overmacht geveld* (Nijmegen 2009) 16.

Een tweede krant

Voor de nieuwsvoorziening in Brabant is het jaar 1829 betekenisvol, als een tweede krant verschijnt, de *Noord-Brabander*. Die zou zich met een nadrukkelijke politieke stellingname onderscheiden van de oude, kleurloze bestuurderskrant die na de zoveelste naamsverandering inmiddels *Provinciaal Dagblad* heette. De oppositionele nieuwkomer met zijn een uitgesproken mening en een katholieke signatuur werd snel populair. Kapelaans en schoolmeesters in de Meijerij lazen hem aan hun ongeletterde dorpsbewoners voor in de dorpscafés, 's zondags na de mis.¹⁶ De *Noord-Brabander*, die gezien werd als 'het blad van de geestelijkheid', schreef wat velen wilde horen, dan wel wat ze van de geestelijkheid moesten horen.¹⁷ De in Brabant en de zuidelijker provincies heersende ontevredenheid over de opstelling van koning Willem I ten aanzien van onderwijs en (katholieke) geloofszaken, vormden de voedingsbodem voor een krant die, in tegenstelling tot het *Provinciaal Dagblad*, onomwonden tegen het regeringsbeleid stelling wilde nemen.

Op 2 april 1829 verscheen de eerste editie. Meteen in het eerste nummer werd onder de kop 'Verzoekschriften' de petitiedrift in vijf gemeenten in Oost-Vlaanderen gepresenteerd. Zoals 'vele duizenden onzer landgenoten', aldus de *Noord-Brabander*, eisten ook de Vlamingen 'geheele vrijheid van onderwijs'. Vanuit Noord-Brabant waren in het voorjaar van 1829, al twintig vergelijkbare petitieën ingezonden, het merendeel uit de Meijerij. Hierin klonken ook andere eisen, zoals de afschaffing van accijnzen, het voortaan benoemen van onafhankelijke rechters, het afschaffen van de juryrechtspraak of een evenredige subsidiering van kerkgenootschappen.¹⁸

Kritisch stelde de *Noord-Brabander* zich op 2 januari 1830, in een 'Nieuwjaarswensch' op tegen de koning en minister van Justitie C.F. van Maanen, die werd gezien als aanstichter van vele 'onheilen'. De koning moest beter luisteren naar 'de klaagstem' van zijn onderdanen en Van Maanen werd toegewenst dat hij, voorzien van het Groot Kruis van de Nederlandse Leeuw, naar een kolonie gezonden werd.

De *Noord-Brabander* wilde onbelemmerd voor zijn mening uitkomen. Veelzeggend hiervoor was het motto waarmee de krant zich op zijn voorpagina's presenteerde, een spreuk ontleend aan Horatius' *Satiren*: *Dicere Verum, Quid vetat*: 'Wat verbiedt de waarheid te zeggen'. Dit adagium, een strijdkreet welhaast, was ook op het lijf geschreven van de initiatiefnemer, financier en hoofd-

16 E.R.M. Hoffman, *Noord-Brabant en de Opstand van 1830* (diss.), (Tilburg 1974), 15.

17 Hoffman, *Opstand van 1830*, 19.

18 Maarten Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (1810-1914)*, ('s-Hertogenbosch 1990), 133-137.

redacteur van de krant, Hein de Wijs.¹⁹

De aanhoudende felle kritiek op de koning en zijn regering, 'een kliekerig machtweb', werd een doorn in het oog van het landsbestuur. Op grond van de nieuwe 'Wet tot beteugeling van hoon en laster en andere vergrijpen tegen het openbaar bestuur en de algemeene rust', werden velerlei strafmaatregelen overwogen: een verschijningverbod, gevangenis voor de hoofdredacteur of een strenge censuur. Uiteindelijk werd voor dat laatste gekozen.

Hoe die censuur zich voltrok en wie die uitvoerden, is uiteengezet door historicus E. Hoffman in zijn proefschrift *Noord-Brabant en de Opstand van 1830*. Tijdens zijn onderzoek trof hij in de torenkamer van kasteel Heeswijk, waar vanaf 1835 gouverneur Andres van den Bogaerde van Terbrugge woonde, anderhalf jaar aan ongecensureerde, dus niet in die vorm uitgegeven kranten aan. Een vergelijking van deze edities met de uiteindelijk gepubliceerde versies bood hem een aardige inkijk in het werk van de censoren, evenals in de opstelling van de redactie.

De beoordelaren kweten zich consciëntieus van hun taak; zelfs drukfouten werden gecorrigeerd, stelde Hoffman vast. Omdat de redactie uit eigen beweging al wat had ingebonden, viel het aantal ingrepen nog wel mee. Dat wil niet zeggen dat er in de krant geen kritiek meer voorkwam op (besluiten van) de koning. Overnemen uit andere bladen was meestal wel toegestaan, als daarbij dan maar wel de bron vermeld werd. Maar dat deed de *Noord-Brabander* lang niet altijd, omdat de krant voor andere bladen geen reclame wilde maken. In een aantal gevallen dwongen de censoren zo'n bronvermelding toch af. En dan kon het artikel blijven staan met de vermelding dat het stuk afkomstig was uit de 'Buitengewone Arnhemse Courant' of een 'Uittreksel' was uit de *Amsterdamsche Courant*. Ook ingezonden brieven, al dan niet door de redactie gecomponeerd, vielen onder verantwoordelijkheid van de afzender en konden meestal blijven staan. Aldus klonk er meer kritiek uit de mond van de schrijvende 'lezer' dan uit de betrekkelijk spaarzame redactionele commentaren.

De censuur te kijk gezet

Eén censurele ingreep in de editie van 18 november 1830 werd de lezer door de redactie niet onthouden. Een passage uit een herderlijk schrijven van de Paus Pius VIII, waarin hij vorsten te kijk zette die hun 'verkeerde staatkunde' hadden moeten bekopen met het verlies van hun land, kon niet door de beugel. Deze visie kon immers ook betrokken worden op koning Willem I die op het punt stond de zuidelijke Nederlanden kwijt te raken. Die tekst moest geschrapt worden. Dat gebeurde ook, maar de krant verving de gewraakte alinea door strepen. De lezer begreep op die manier wel wat er aan de hand was.

19 Over de Noord-Brabander onder het redacteurschap van Hein de Wijs, zie: Hoffmann, *Opstand van 1830*, 10-20.

De koning had die opmerkelijke passage ook onder ogen gekregen en gereageerde boos. De gouverneur werd om uitleg gevraagd; de drukker (de gebroeders Langenhuijsen) kreeg expliciet de opdracht nooit meer strepen of witregels op te nemen op de plaatsen van afgekeurde passages; de censoren werd nog meer oplettendheid opgedragen.

De redactie deelde in november 1830 meer plaagstootjes uit. Nu eens zond zij een editie ter beoordeling in die expres boordevol drukfouten stond, dan weer een aflevering waarin een woord op z'n kop gezet was, terwijl de krant van 2 december werd voorzien van de datum 32 november. In alle gevallen haalden de toegewijde censoren deze onregelmatigheden eruit.

In juli 1836 kreeg de *Noord-Brabander*, in regeringskringen aangeduid als het 'oproerblad', na herhaalde mislukte pogingen, toch een verschijningsverbod opgelegd. Dit na 'een waarlijk misdadig artikel' overgenomen uit een Frankfurter krant, waarin koning Willem I beledigd zou zijn en een artikel over het mislukte huwelijksaanzoek van prins Willem Alexander aan de Engelse prinses Victoria, de latere koningin.²⁰ De censor had niet opgelet.²¹

Uitgever Arnoldus van Langenhuysen ging niet bij de pakken neerzitten. Hij verhuisde zijn krant naar Den Haag waar die in de drukkerij van zijn broer Antonius gedrukt werd. Op 11 juli 1836 verscheen aldus de eerste Haagse editie van de Bossche krant. Daarin werd de krant gepresenteerd als 'het enige dagblad in geheel Oud-Nederland' dat 'onpartijdig nopens de R.K. Godsdienst' berichtte. Vanaf 6 juni 1837 werd de *Noord-Brabander* weer uitgegeven in Den Bosch waar het blad zijn strijd voor betere grondrechten en katholieke emancipatie voortzette.²²

Kleurrijk taalgebruik

Na het uiteindelijk opheffen van de censuur in 1839 maakte de *Noord-Brabander* zich met hernieuwde kracht sterk voor de katholieken op het gebied van godsdienst en onderwijs. De grondwetsherziening van 1840, nodig geworden door de afscheiding van België, werd aangegrepen om vergaande hervormingen te eisen op veel meer terreinen.

De tolerantie tegenover de protestantse bevolking in de *Noord-Brabander*

20 J.H.J.M. Witlox, *De katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (diss.), dl. I, 's-Hertogenbosch 1919, 268; Meer uitgebreid in: A.F.J. van Kempen, *Jan Wap. Redacteur van 'De Noordbrabander' 1840-1841*, (scriptie Radboud Universiteit Nijmegen, Nijmegen 1983), 41-42; Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1813-1899)*, (Amsterdam 2010), 36-37.

21 J.F.A. Wassink, 'De Eerste twee decennia van de Noord-Brabander', *Brabants Heem* 39 (1987), 110-121.

22 Witlox, 'Katholieke Staatspartij dl. 1', 283-284.

was nog steeds ver te zoeken. Vanaf 24 maart 1840 verscheen een aantal artikelen waarin de katholieken werden opgeroepen met de grootst mogelijke inzet 'zich te doen gelden' om een einde te maken aan de protestantse dominantie in het regeringsapparaat en het 'Protestantse Dagbladstelsel' en de 'Courantenbescherming' door de overheid. De auteur van dit geruchtmakende stuk over de 'tijranij van het Protestantismus' bleek Jan Wap te zijn, tot voor kort leraar Nederlandse taal- en letterkunde, geschied- en aardrijkskunde aan de K.M.A. in Breda, nu de nieuwe hoofdredacteur.

J.J.F. Wap, Rotterdammer van geboorte, was een onpeilbare figuur, dienstbaar aan zijn broodheren maar ook bereid een tegenovergestelde visie uit te dragen als dat werd gevraagd of beter uitkwam. Een mol in de dagbladwereld, een indringer volgens zijn tegenstanders. Kerkhistoricus professor L.J. Rogier kwalificeerde hem als 'een glatte inktkoelie, altijd bereid het woord te spreken van hen, wier rood hij at'.²³

De *Noord-Brabander* van Jan Wap is interessant door de uitgebreide opiniërende artikelen waarin ook de Tweede kamer op onomwonden kritiek kon rekenen. Op 16 maart 1841 bestempelde Wap de Kamer als een 'knekelhuis vol uitgemergelde kerkhofknoken'. 's Lands vergaderzaal werd neergezet als een plek 'waar blindheid voor bestaande gebreken, doofheid voor geopperde grieven zoodanig ingenesteld waren, dat het er een groot Knekelhuis geeliek, door de Natie duur betaald.'

Al deze kritiek leidde ertoe dat er vanuit Den Haag en het gouvernement met vasthoudendheid werd geprobeerd de kritische toon van de *Noord-Brabander* te neutraliseren. Men kwam tenslotte uit bij de rigoureuze oplossing om Wap 'in het algemeen belang' in een ambtelijke betrekking naar Indië te sturen met een wachtgeld van 1.800 gulden, in vier termijnen vanaf 1 november 1841. Uiteindelijk accepteerde Wap dit aanbod; op 31 oktober 1841 schreef hij zijn laatste opiniestuk.²⁴ Het aantal abonnees was onder zijn leiding wel gestegen van 200 naar ruim 1.000.²⁵

De nieuwe hoofdredacteur moest uit kerkelijke kringen komen, vonden de vicarissen Den Dubbelden van Den Bosch en Van Hooijdonk van Breda. In december 1841 viel de keus op 'een zeer jongen, doch brave en niet onkundige priester' uit Waalwijk, de 28-jarige kapelaan Judocus Smits. Hij werd aangesteld per 1 januari 1842 en geïntroduceerd als 'een waardig Geestelijke' die zich zou gaan bezighouden met de berichtgeving over 'Godsdienstige aangelegenheden'.

Smits kondigde aan dat de toon van de krant zou veranderen. Als het al-

23 L.J. Rogier, 'De Rotterdammer Jan Wap (1806-1880)', *Rotterdams Jaarboek* 1957, p.p. 183-216.

24 Van Kempen, *Jan Wap*, 105-110.

25 Ibidem, 94.

gemene welzijn van de katholieke bevolkingsgroep in gevaar kwam, zou dat 'gemoedelijk en vrijmoedig' aan de kaak gesteld worden, 'met vermindering van alle personaliteiten'. Onder de furieuze persoonlijke aanvallen van de vorige hoofdredacteur werd een streep gezet. Het tijdperk Smits zou drie jaar duren.

Van een door de kerkelijke autoriteiten verwachte rustige koers, kritisch weliswaar maar niet aanstootgevend, bleek onder de gemotiveerde jonge hoofdredacteur geen sprake. Al in de eerste maanden ontstond commotie. Judocus Smits hanteerde toch een scherpe pen als hij schreef over het regeringsbeleid en de protestanten. Een rode draad gedurende het eerste kwartaal van 1842, was zijn fikse ruzie met de *Evangelische Kerkbode*. Daarin maakten volgens Smits, de protestanten 'met hun onedele wapenen, vergiftigde dolken in vele toonaarden van laster en leugens', zich schuldig aan opzettelijk vijandig gedrag tegen de Katholieke Kerk. Maar ook de regering en de Tweede Kamer ('het beestenspul') werden niet gespaard.²⁶

Achter de schermen ergerden zich de vicarissen van Breda en Den Bosch aan wederom, 'het geschreeuw' in de *Noord-Brabander*. Vanwege de aanhoudend felle toon, de kritiek en de eigenzinnigheid van de hoofdredacteur, die ook naar de katholieke leiders niet wilde luisteren, zat er uiteindelijk niets anders op Smits te dwingen het hoofdredacteurschap van de *Noord-Brabander* neer te leggen. Voor bezwaren van Kamervoorzitter Luyben, het katholieke kamerlid J.B. van Son, gouverneur Borret en de Brabantse vicarissen, had Smit zich ongevoelig getoond. Het draaide voor Smits aldus uit op een onvrijwillig en stilzwijgend afscheid per 1 februari 1845.²⁷ Hij zou nog datzelfde jaar weer van zich doen spreken als oprichter en hoofdredacteur van *De Tijd*.

De grondwet van 1848

Het jaar 1848 moet voor de kranten van toen een interessant jaar geweest zijn. In binnen- en buitenland was er oproer, de staatkundige ordening ging alom op de helling en velen maakten van de commotie gebruik om met verzoekschriften, demonstraties en barricades nog meer commotie te veroorzaken, of in ieder geval gehoord te worden.

De twee nieuwsbladen in Den Bosch versloegen de totstandkoming van de liberale grondwet op hun eigen manier. Op de eerste plaats was er nog steeds het oude gezagsgetrouwe *Provinciaal Dagblad van Noord-Brabant* en 's Hertogenbossche Courant. Daarnaast was er de oppositionele *Noord-Brabander*, de luidruchtigere tegenhanger die niet zelden een toon aansloeg die in pamfletten niet zou misstaan. Voor de *Noord-Brabander* waren de verordonnerde grondwetswijzigingen aanleiding om vrije verkiezingen, het recht van amendement voor de Kamer, gelijkheid van alle burgers en afschaffing van alle standen, te eisen.

26 *Noord-Brabander* (6 januari 1844).

27 J.W.M. Peijnenburg, *Judocus Smits en zijn TIJD* (diss.), (Amsterdam 1976), 41-44.

Verder moesten alle vergaderingen van parlement, provincies en gemeenten openbaar worden. Als oud zeer was de 'gelijke behandeling van posten, ambten en bedieningen voor de belijders van alle godsdienstige gezindten' weer toegevoegd aan het wensenlijstje in een petitie. Ook de vrijheid van drukpers, godsdienst en onderwijs werd nog eens benadrukt.²⁸

Minder opgewonden maar toch ook verheugd reageerde het *Provinciaal Dagblad* op de grote staatkundige veranderingen die naderden. De voorgenomen aanpassing van de Grondwet werd beoordeeld als 'enen ergste en gewichtige stap op den weg van vooruitgang en hervorming'. Daarvoor moest de koning lof toegewaaid worden, meende de krant, maar op de grondwetswijziging zelf ging de krant niet inhoudelijk in. 'De lezer oordele zelf', heette het op 21 maart. Dat zou voor het *Provinciaal Dagblad* ook het uitgangspunt blijven bij de verdere berichtgeving over mededelingen en besluiten van de stedelijke en provinciale overheid, en de maandelijks overzichten van de marktprijzen.

Het Huisgezin

In het voor de dagbladpers betekenisvolle jaar 1869 verschijnt op 18 juli in Den Bosch een nieuwe krant, de vierde: *Het Huisgezin*. Op 1 juli daaraan voorafgaand was het in de perswereld zo verfoeide dagbladzegel opgeheven. De bladen hoefden niet langer voorzien te zijn van een stempel als bewijs dat de dagbladbelasting betaald was. Vreemd genoeg waren de uitgevers van *Het Huisgezin* niet blij met de afschaffing daarvan.

Het Huisgezin, de 'pastoorskant' met een monopolie op publicatie van kerkberichten in het bisdom Den Bosch, voorzag 'gevaarlijke boodschappen' die via de vrije dagbladmarkt op de bevolking losgelaten zouden worden. Uit alle hoeken van de samenleving, van vrijzinnigen, liberalen en socialisten, dreigde gevaar, maar de redacteurs van *Het Huisgezin* zagen er niet tegenop ze te bestrijden, klonk het strijdbaar in het eerste nummer.

Juichend versloeg de nieuwe krant in december 1869 het Vaticaanse Concilie dat op 8 december van start ging, maar kritisch of ronduit afwijzend stelde de krant zich op tegen de toenemende sociale strijd van arbeiders en vrouwen. *Het Huisgezin* behoorde tot de bladen die de stakingen en de politieke motieven van de luidruchtige stakingsleiders sterk veroordeelde. Wel vond de krant in februari 1903 dat de spoorwegarbeiders recht hadden op 'een goede wettelijke regeling van het arbeidscontract' en bij monde van hoofdredacteur J.B. Vesters op 'een behoorlijk bestaan'. Aan vrouwen, die rond de eeuwwisseling stredden voor meer rechten en kiesrecht, had *Het Huisgezin* niets te bieden. 'Om deel te nemen aan de staatkundige actie, mist zij voldoende over- en doorzicht', luidde het neerbuigend oordeel over de vrouw.²⁹

28 Zie de edities van april en mei 1848 van de *Noord-Brabander*.

29 'De gehuwde vrouw thuis', *Het Huisgezin* (7 december 1907).

Aan de verschijning van de in totaal vier nieuwe kranten die in de loop van de negentiende eeuw successievelijk in Noord-Brabant verschenen, lagen politieke of religieuze motieven ten grondslag. Soms werden er in Den Bosch gelijktijdig twee kranten uitgegeven (1829), soms drie (1851) en vanaf 1869 gedurende vier jaar zelfs vier bladen. Verschillende doelgroepen kwamen hierbij aan hun trekken. Steeds was er in Brabant één gouvernementele krant die zich betrekkelijk kleurloos aan de bestuurlijke nieuwsfeiten hield. Daarnaast verschenen er bladen met wel een uitgesproken mening met vooral een katholieke signatuur. Overheid en katholieke kerk kleurden het nieuws, en spanden zich in, openlijk of achter de schermen, een al te uitgesproken redacteur in het gareel te brengen die in het belang van zijn lezers zijn hart luchtte onder het motto waarmee de *Noord-Brabander* zich vanaf 1829 sierde: Wat verbiedt de waarheid te zeggen? Daar tegenover stond het uitgangspunt van de gouvernementele titels, zoals in 1848 verwoord door het *Provinciaal Dagblad*: De lezer oordele zelf. Zie hier het dualisme van de Brabantse dagbladpers in de negentiende eeuw.

Moraal Recht en Hygiëne

Een onderzoek naar de regionale assertiviteit in de Nijmeegse prostitutieregulatie

Pepijn Trienekens

‘Als het waar is, dat openbare huizen van ontucht plaatsen zijn, waar onnoemelijk veel zedelijk, lichamelijk en maatschappelijk onheil gesticht wordt; als het evenzeer waar is, dat de Staat met zijne besturen van nature is en ook verklaart te wezen de handhaver van de zedelijke orde in de Maatschappij, dan volgt daaruit van tweeën één: of de Staat **weert, onderdrukt** de bordeelen, of hij doet het niet, en miskent dan zijne roeping, verloochent zijne natuur.’¹

Aldus de katholieke voorman Johannes Berends over de Nijmeegse prostitutieregulatie in 1892, aan het einde van een lang proces aan regulatie, repressie en schaamte omtrent de Nijmeegse prostitutiekwestie. Een ongemak waarin centraal stond welke rol de staat diende in te nemen in het prostitutiedebat: regulatie of verbieden? Deze kwestie begon in de jaren veertig, toen de nationale overheid druk uitoefende op gemeentebesturen om prostitutie te reguleren. Deze pressie had drie motieven: bestrijding van ‘venerische ziektes’ (ofwel seksueel overdraagbare aandoeningen), ter bescherming van deugdelijke vrouwen tegen mannelijke driften en ter bescherming van de openbare orde.² De regulatie kreeg gedurende de negentiende eeuw steeds meer kritiek, zoals hierboven door Johannes Berends. De maatschappelijke nadruk evolueerde richting zedelijkheid en er kwam een groeiende vraag naar het onderdrukken van de prostitutie.

De negentiende eeuw was een periode van grote veranderingen in Nederland. Hoewel in de vroege jaren de Fransen de touwtjes in handen hadden, was Nederland aan het einde van de eeuw een land met een nieuwe nationale democratische politieke klasse. Een periode van ommekeer waren de jaren veertig en vijftig. Er kwam via de grondwet van 1848 en de gemeentewet van 1851 inperkingen van de koninklijke macht en een grotere

1 Regionaal Archief Nijmegen (hierna: RAN), Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892) 3.

2 Martin Bossenbroeck en Jan Kompagnie, *Het mysterie van de verdwenen bordelen* (Amsterdam 1998) 86-89, 288.

gemeentelijke autonomie.³ Dergelijke politieke veranderingen zijn slechts één kant van een grote complexiteit aan ontwikkelingen. Zo was het ook een periode van emancipatoire politisering van achtergestelde groepen en daaraan verbonden regionale machtsverschuivingen. Zodoende bevond de prostitutiekwestie zich in een land onderhevig aan razende veranderingen.

Een unieke casus betreft Nijmegen; een katholieke garnizoensstad in het grensgebied van Nederland. In de regionale prostitutiebelevingsvorming heeft Nijmegen vier 'grote' veranderingen doorgevoerd, meer dan elke andere stad in Nederland. Deze waren de invoering van de regulatie, de invoering van belasting op prostituees, de afschaffing van het geneeskundig toezicht en het bordelenverbod. Hierdoor heeft Nijmegen een intrigerend regulatieproces doorgemaakt. Dit onderzoek verklaart deze stadse assertiviteit met de vraag: 'Hoe is de Nijmeegse assertiviteit in de prostitutiekwestie van 1843 tot 1892 te verklaren vanuit de ontwikkelingen in de regionale prostitutiedebatvoering en de veranderende religieuze samenstelling van de gemeenteraad?'

Historische en historiografische context

Prostitutie is van oudsher een controversieel fenomeen, dit gold ook voor diens beoefenaar: de prostituee. Dit toont Lotte van der Pol met haar boek over prostitutie in vroegmodern Amsterdam. Er lag destijds een sterke nadruk op eer, getoond en gevestigd met sterke sociale scheidslijnen. Deze scheidslijnen leidden tot marginalisatie van werkers in eerloos-geachte beroepen, waaronder prostituees. Het heersende beeld was getekend door seksistische stereotypen als onzedelijke en verleidende vrouwenwezens.⁴ Deze marginalisatie werd geuit in het verbod op prostitutie in de negentiende eeuw.⁵ Er was wel enige volkse tolerantie, getoond in de manier waarop 'de buurt' met prostituees omging. Zolang er geen sprake was van overlast leidde prostitutie tot weinig klachten, maar zodra het zichtbaarder werd raakten burens in oproer.⁶ Zo is prostitutie een doelwit van zowel *top-down* (verbod) en *bottom-up* (volkse tolerantie en klachten) acties.

Een top-down actie betreft het zogeheten 'beschavingsoffensief'. Deze term, voor het eerst geopperd door Piet de Rooy in 1979, spreekt van een top-down volksverheffingsproject van de hogere klassen met de nadruk op moraal en net-

3 Jan Brabers (red.), *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Negentiende en twintigste eeuw* (Wormer 2005) 214.

4 Lotte van de Pol, *The Burgher and the Whore: Prostitution in Early Modern Amsterdam* (Oxford, 2011) 43-47.

5 *Ibidem*, 77.

6 *Ibidem*, 63.

heid.⁷ Dit offensief werd geleid door de Maatschappij tot nut van 't Algemeen. Het was een soort inwendige zending ter sterking van de maatschappij.⁸ Christianne Smits benadrukte daarentegen het belang van volksparticipatie, welke moesten meewerken om aan *self-help* te doen. Er was sprake van wederzijdse inspanning en geen eentonig top-down project.⁹ Deze twee perspectieven komen ook terug in de literatuur omtrent de prostitutiekwestie; sommigen zien het als offensief van hogere klassen, anderen als het ten strijde trekken van de volkse idealen.

Hendrik Pierson was met zijn Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie (NVP) een semi-belichaming van deze nadruk op beschaving. Deze vereniging zou de grote nationale prostitutie-abolitionistische organisatie worden in aanloop naar het bordelenverbod van 1911. Zij waren orthodox-protestants, maar zouden bredere steun vergaren. Ook emanciperende katholieken, socialisten en feministen leken zich aan te sluiten vanuit moralistische denkwijzen.¹⁰ De prostitutiekwestie veroorzaakte echter bovenaan de maatschappelijke hiërarchie conflicten over de werkwijze; er was in de kwestie namelijk geen uniforme klasse die de maatschappij iets oplegde. Rond de NVP trokken nog twee partijen op. Zo was er de Nederlandsche Vrouwenbond tot Verhoogen van het Zedelijk Bewustzijn in 1884, dit waren vrome vrouwen die de onzedelijke zusters uit het volk zouden verheffen.¹¹ Daarnaast werd de Nederlandsche 'Middernachtszending' in 1890 opgericht. Dit was de organisatie die regionaal actief zou zijn.¹²

Deze organisaties beïnvloedden de overgang naar de prostitutieverboden. Martin Bossenbroeck en Jan Kompagnie beschreven deze negentiende-eeuwse overgang als een 'omslag'.¹³ De publieke opinie sloeg om van regulatie- naar verbodsgezind. In de eerste helft van de eeuw werd er gekozen voor het dogen en reguleren van prostitutie.¹⁴ De keuze voor de regulatie was drieledig: vrouwen beschermen tegen mannelijke driften, venerische

7 Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*. Landelijk en Amsterdams beleid (Amsterdam 1979) 9-10.

8 Bernard Kruithof, 'De deugdzaame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.' In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs*. Inleiding; bronnen; onderzoek. SUN, Nijmegen 1983 (tweede, herziene druk), p. 371-385, aldaar 382-383.

9 Christianne Smits, *De volksverheffers. Sociaalhervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015) 367-371.

10 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 300.

11 Ibidem, 295.

12 Dieke Heijboer-Paul, *Zendingen tegen zedeloosheid. De Middernachtzending als bestrijder van de prostitutie in Amsterdam en de daarbij gepaard gaande confrontaties met politie en overheid*, (Masterscriptie geschiedenis, Universiteit Leiden, Leiden 2013) 26-30.

13 Bossenbroeck en Kompagnie, *het mysterie*, 86-89, 288, 290.

14 Ibidem, 32-45.

ziekten bestrijden en de prostitutie concentreren tegen verspreide clandestiene (geheime) prostitutie.¹⁵ Dit zou omslaan gedurende de tweede helft van de eeuw, wanneer de maatschappelijke houding richting een bordelenverbod keerde. Uiteindelijk kwamen Bossenbroeck en Kompagnie tot de conclusie dat de 'omslag' gevolg was van moralistische offensieven door de vernoemde grote protestantse organisaties. Deze begonnen het abolitionistisch offensief, waarna diverse maatschappelijke organisaties zouden volgen.¹⁶

Het proces naar het bordelenverbod is te herleiden naar de hierboven beschreven reguleermotieven. Het eerste argument, het bestrijden van venerische ziekten, kwam vanuit de zogeheten hygiënisten. Zij streefden ernaar de samenleving te ontsmetten. Een van deze smetten betrof de venerische ziekten. Bossenbroeck en Kompagnie stelden dat hun 'omslag' deels kwam doordat er werd aangetoond dat regulatie nauwelijks effect had op venerische ziektecijfers. Bossenbroeck en Kompagnie verklaarden dit door de opkomende clandestiene prostitutie. Zo zouden veel prostituees niet participeren aan regulatie, waardoor de verspreiding van venerische ziekten ook niet verminderde.¹⁷

Gezien de nadruk op de bestrijding van venerische ziekten is de negentiende-eeuwse prostitutiekwestie een aantrekkelijk onderwerp voor medische historici. Twee vooraanstaande onderzoekers zijn Annet Mooij en Benjamin Jan-Kam. Beide auteurs deden onderzoek vanuit een geneeskundige perspectief. Zo keek Jan-Kam in Zwolle vanuit een top-down juridisch-medisch perspectief naar de prostitutiekwestie. Hij stelde dat medische controles en quarantaine bij besmetting als onrechtmatig werden gezien. Hiermee werden de geneeskundige controles gecriminaliseerd.¹⁸ Annet Mooij deed breed onderzoek naar de prostitutiekwestie, maar legde ook nadruk op de ontwikkeling van het medische discours. Zo zag zij onder medici een afnemende regulatiepopulariteit. Er ontstond daardoor een groeiende groep abolitionistische geneeskundigen.¹⁹ Mooij observeerde echter dat de venerische cijfers en de prostitutiepraktijk onvoldoende veranderden om de groeiende aanstoot te verklaren. Zo leek vooral de perceptie te zijn veranderd; mensen hadden het gevoel dat er meer prostituees en venerische ziekten waren. Dit was mede een gevolg van politieke en acti-

15 Ibidem, 7-8, 86-89.

16 Ibidem, 304-306.

17 Ibidem, 291.

18 Jan-Kam, Benjamin, *Meretrix en Medicus. Een onderzoek naar de invloed van de geneeskundige visitatie op handel en wandel van Zwolse publieke vrouwen tussen 1876 en 1900* (Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor in de geneeskunde, Nijmegen 1983) 134-137.

19 Annet Mooij, "Eene kentering in de publieke opinie, die wij met blijdschap constateeren" *Prostitutie, geslachtsziekten en de strijd om de moraal*, *Amsterdams Sociologisch tijdschrift* 19:4 (1993) 3-41, aldaar 11-13.

vistische offensieven die samen met democratiserings- en emancipatieprocessen leidden tot een groeiende zeden-benadrukkende 'volkse' stem.²⁰ De reglementering werd de 'ideale metafoor' voor wat zij wilden bestrijden: 'de sanctionering van ontucht en onzedelijkheid door de liberale overheid, de onbezwaarde uitbuiting van de lagere klassen, de dictatuur van de mannelijke geslachtsdrift.'²¹

Het tweede argument voor prostitutieregulatie was de uitlaatklep voor mannelijke geslachtsdriften ter bescherming van deugdzame vrouwen. Petra de Vries kijkt in haar onderzoek naar de rol van socialisten en feministen. Zij toonde dat het bottom-up argument van mannelijke driften steeds meer als kritiek werd gebruikt. Voor feministen onderstreepte prostitutie zo de verschillende visies op mannelijke en vrouwelijke seksualiteit; er werd neergekeken op vrouwelijke driften maar mannen kregen een uitlaatklep.²² Dit werd ondersteund door de prostitutie-abolitionisten, zij vonden dat 'De eischen der zedelijkheid zijn dezelfde voor den man als voor de vrouw.'²³ Socialisten zagen de prostitutie als onderdrukking van proletarische dochters in het belang van kapitalistische driften. Hier komen de door Mooij verwoorde vermeende kwalijkheden rond het bestuur wederom naar voren; de uitbuiting van lagere klassen en de dictatuur van de geslachtsdrift.²⁴

Het bottom-up onderzoek van de Vries is aangevuld met gelijksoortige onderzoeken rond het derde regulatieargument: het bestrijden van de opzichtige prostitutie. Er was sinds de legalisering juist sprake van toenemende openbaarheid van de prostitutie en meer overlastklachten van 'de buurt'. Dirk Damsma en P.D. van 't Hart beschrijven het belang van deze volkse klachten in het bordelenverbod. Damsma stelde net als Mooij dat de volkse politieke betrokkenheid leidde tot een groter podium voor diens zedelijke idealen. Deze zouden volgens Damsma de drijfveer zijn achter het bordelenverbod.²⁵ Ook van 't Hart ziet klachten als belangrijke abolitionistische stuwfactor. Hij toonde in Utrecht een groeiende maatschappelijke aanstoot tegen onzedelijk-

20 Ibidem, 32-35.

21 Annet Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie, 1850-1911* (Amsterdam 1993) 80.

22 Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum 1911) 267-277.

23 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 298.

24 Mooij, *Geslachtsziekten en besmettingsangst*, 80.

25 Dirk Damsma, 'Van Hoeksteen tot fundament. Het gezin in Nederland 1850-1960', in: H. Peeters, L. Dresen-Coenders, T. Brandenburg eds., *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*. (Nijmegen 1988) 209-247, aldaar 240-241.

heden aan en een toenemende nadruk op de moraal.²⁶ Zo was er, net als Mooij stelde, een perceptieverandering waarop de politiek volgde. Henk Visscher beschreef in zijn onderzoek omtrent een negentiende-eeuws bordeel in Rotterdam een groeiende angst voor vrouwenhandel en internationale prostituties. Hij onderzocht in hoeverre deze angsten op waarheid gebaseerd waren. Hij stelde dat er steeds meer buitenlandse prostituties waren die werkten in de openbaarheid, wat leidde tot xenofobie en angst voor internationale vrouwenhandel.²⁷ Hiermee bleek het derde doel van de regulatie gefaald, want in de volksperceptie was de prostitutie alleen maar openbaarder geworden.²⁸

Samenvattend zijn er vanuit verschillende invalshoeken conclusies getrokken over de aard van de omslag in de publieke opinie. Zoals de abolitionistische voorman Pierson de beweegredenen van zijn beweging verwoordde; 'moraal, recht en hygiëne, deze drie; doch de meeste van deze is de moraal'.²⁹ Dit komt ook terug in de historiografie; de moraal kwam uit socialistische, feministische en abolitionistische hoek, het recht vanuit overlast en angst voor vrouwenhandel, en tot slot kwam hygiëne vanuit de gefaalde ziektebestrijding. In verschillende onderzoeken worden ook andere doorslaggevende actoren aangewezen, opgedeeld in top-down en bottom-up visies. Zoals Bossenbroeck en Kompagnie uiteindelijk stellen, het waren een flink aantal daders die het ene na het andere saldo hebben gelost in de moord op de prostitutie.³⁰

Een aantal historiografische lacunes zijn door Nel Nabuurs gevuld over Nijmegen, waarbij de vroege regulatie en het bordelenverbod van 1892 het meest relevant zijn. Ondanks terughoudendheid van de raad kwam er uiteindelijk regulatie, gevolgd door decennia aan gereuleerde prostitutie tot het verbod van 1892. Nabuurs merkte op dat de zeven tegenstemmen van leden van de protestants-liberale kiesvereniging Burgerplicht kwamen, wat later in de analyse wordt besproken.³¹ Ook Bossenbroeck en Kompagnie behandelden Nijmegen. J.P.S. Berends, een katholieke arts, speelde een sleutelrol in het bereiken van het verbod en werd het eerste landelijke katholieke NVP-bestuurslid.³²

Dit onderzoek over de Nijmeegse prostitutiekwestie focust zich op de parallellen tussen gemeenteraadsontwikkelingen en de Nijmeegse prostitutiekwestie. Ook over de gemeenteraad zijn verschillende werken verschenen.

26 Hart, P.D. van 't, 'Het onbespreekbare besproken. Het Utrechtse gemeentebestuur en de prostitutiekwestie, 1850-1900'. *Jaarboek Oud Utrecht* (1993) 148-180, aldaar 172-178.

27 Henk Visscher, *Palais Oriental. Prostitutie en vrouwenhandel omtrent een Rotterdams bordeel* (Soesterberg 2021) 154-166, 186-187.

28 Ibidem, 102.

29 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 298.

30 Ibidem, 306.

31 Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

32 Bossenbroeck en Kompagnie, *het Mysterie*, 209.

Het voornaamste is dat van Leon Gruppelaar. Hij observeerde na de gemeentewet van 1851 een katholieke meerderheid in de raad. Deze was in eerste instantie conservatief, maar zou in daaropvolgende decennia een nieuw jasje krijgen in de kiesvereniging 'Recht en Billijkheid voor Allen'. Zij zouden geleidelijk een nieuw politiek establishment vormen. Naarmate de jaren vorderden zouden deze op economisch vlak steeds liberaler worden. Ondanks hun toenemende dominantie zouden de katholieken gedurende het hele proces niet hun achtergestelde sociale positie overwinnen. Het gros profiteerde niet van de machtsovername.³³ Historici Brabers en Maas hebben vergelijkbare onderzoeken gedaan, waarin zij soortgelijke conclusies trokken als Gruppelaar. Er lijkt echter beperkt onderzoek te zijn gedaan naar veranderende wetgevingen binnen deze religieuze raadsontwikkelingen, waarmee dit onderzoek naar de prostitutiekwestie een nieuw perspectief biedt.

De katholieke dominantie is een opvallend verschijnsel, gezien de Nijmeegse assertiviteit in de prostitutiekwestie. Zoals Bossenbroeck en Kompagnie stelden was abolitionisme veelal een protestants fenomeen. Zo beschreven zij de katholieke abolitionist Berends als afwijkend, wat werd gesterkt door het late ten strijde trekken van de katholieke abolitionistische 'moraalridders'. Vóór de twintigste eeuw fungeerden deze katholieken slechts als regionale ondersteuning, na de eeuwwisseling zouden zij echter een grote abolitionistische partij vormen.³⁴ Hoewel Venlo de enige katholieke stad was die eerder een bordelenverbod invoerde, ging het daar vrij geruisloos en met algemene steun.³⁵ Deze rust vormt een tegenstelling met de Nijmeegse verdeeldheid, wat Nijmegen veelbelovend maakt voor een fanatiek katholiek abolitionisme.

Bovendien had Nijmegen interessante stadskenmerken. Denk bijvoorbeeld aan het katholicisme van Berends in het voornamelijk protestants abolitionisme. Daarnaast diende Nijmegen als tussenhaven voor internationale vrouwenhandel, geobserveerd door Bossenbroeck, Rieter-Michelotti en Henk Visscher.³⁶ Dit biedt wellicht nog interessantere perspectieven. Tot slot is het garnizoen interessant, maar niet uniek. Zo was de negentiende-eeuwse prostitutie geconcentreerd rond garnizoenssteden. De interessantste kenmerken zijn daarmee het grensgebied vanwege de vrouwenhandel en het afwijkende katholicisme in de prostitutiekwestie.

33 L. Gruppelaar, *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen, 1851-1919* (Nijmegen 1994) 5, 12-13.

34 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 243.

35 Ibidem, 202.

36 Carla Rieter-Michelotti, 'Over 'ligtvaardige vrouwenpersonen en hoerijie'. Enige aspecten van de prostitutie in het negentiende-eeuwse Nijmegen', *Jaarboek voor de vrouwen geschiedenis* 3 (1982) 129-162, aldaar 153; Visscher, *Palais Oriental*, 67; Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 93.

Maar wat voegt een onderzoek naar Nijmegen toe aan het bredere wetenschappelijke debat? Ten eerste de assertiviteit. Geen enkele stad lijkt zo veel beleidsveranderingen door te hebben gevoerd als Nijmegen. De verklaring daarvoor zou een toevoeging zijn aan de landelijke geschiedenis van de prostitutieregulatie en de regionale beleidsgeschiedenis. Ook trekt dit onderzoek parallellen met de ontwikkelingen binnen de gemeenteraad, waarmee het een toevoeging is aan de geschiedenis van de Nijmeegse gemeenteraad. Vooral voegt het toe aan het beeld van de landelijke diversiteit in prostitutieregulatie in de negentiende eeuw. Gezien eerdere onderzoeken naar prostitutieregulatie vooral naar calvinistische steden in de randstad hebben gekeken is het analyseren van dergelijke processen in een katholieke provinciestad een logische en bijna noodzakelijke vervolgstap.

Bronnen en methodiek

Dit onderzoek is vanwege het beschikbare bronnenmateriaal beperkt in haar mogelijkheden. Zo heeft het Regionaal Archief Nijmegen (hierna: RAN) een gebrek aan politionele en geneeskundige bronnen. Bronnen van bottom-up volkse perspectieven ontbreken ook.³⁷ Mede vanuit dat gebrek is een kwalitatieve analyse van de top-down gemeentelijke debatten omtrent prostitutie gekozen, waaruit is verklaard waarom Nijmegen zo vaak het regionale bordelenbeleid heeft veranderd in aanloop naar een regionaal bordelenverbod. Daarnaast bieden deze raadsbronnen ook inzichten in de doorslaggevende beweegredenen en morele nadrukken achter de regulatie.

Er is gekozen om naar vijf jaartallen met grote beleidsveranderingen te kijken: 1843 (jaar van de oorspronkelijke regulatie), 1858 (introductie van belasting op bordelen), 1868 (het afschaffen van de prostitutiebelasting), 1889 (de afschaffing van het geneeskundig toezicht) en 1892 (de definitieve stemronde rond het bordelenverbod). Deze gebeurtenissen kenden veel debatvoering. Het startjaar van het onderzoek is dan ook 1843 en het eindjaar is 1892. Vijf bronsororten zijn onderzocht aan de hand van een inhoudsanalyse.³⁸ Eerst zijn personalia, religies en ideologieën van raadsleden bestudeerd, evenals het boek van Ha-

37 Denk aan bronnen van socialisten, feministen of prostituees zelf.

38 Aan de hand van een analyseformulier zijn de bronnen secuur en methodisch gelezen en onderling vergeleken. Er zijn vijf vragen gesteld. Ten eerste: 'Toont de bron een pro-, anti- of onverschillige houding tegenover bordelen en waaruit blijkt dit?' Ten tweede: 'Welke argumentatie gebruikt deze bron?' Ten derde: 'Beamen deze argumenten een ontwikkeling ten opzichte van eerdere bronnen?' Ten vierde: 'Welke ideologische nadruk heeft de bron?' En tot slot: 'In welke mate komen de Nijmeegse stadskenmerken terug in de bron?'

zendonk en andere literatuur over de gemeenteraad.³⁹ Vervolgens zijn reglementen van kiesverenigingen en gemeentelijke bronnen zoals raadsnotulen en jaarverslagen geanalyseerd om ontwikkelingen te achterhalen. Daarnaast zijn prostitutieverordeningen onderzocht om de regulatiebeweegredenen te achterhalen, en tot slot zijn de conclusies rond het bordelenverbod van 1893 bekeken.

Er zijn vier deelvragen opgesteld ter beantwoording van de hoofdvraag. Ten eerste: 'Welke partijen en actoren waren invloedrijk in het negentiende-eeuwse Nijmeegse prostitutiedebat?' Dit betreft toonaangevende actoren in raadsdebatten en eventuele nationale partijen, de ideologie en religie van deze actoren dient ter verklaring van de assertiviteit en het vroege bordelenverbod. Ten tweede: 'Hoe ontwikkelde het moralisme en de hygiëne in het prostitutiedebat?' Dit kijkt naar de grote stromingen binnen de prostitutiedebatvoering genoemd in andere literatuur en de weerklank daarvan in Nijmegen. Ten derde: 'Hoe ontwikkelde de gemeenteraad parallel aan de prostitutiekwestie?' Dit dient ter voornoemde vergelijking. En tot slot: 'Hoe weerklanken de Nijmeegse stadskenmerken in het prostitutiedebat?' Samen dienen deze ter beantwoording van de hoofdvraag: 'Hoe ontwikkelde de Nijmeegse gemeenteraad en de bestuurlijke prostitutiedebatten tussen 1843 en 1892 en hoe valt de regionale assertiviteit in de prostitutiekwestie hieruit te verklaren?'

Deze deelvragen zijn uitgewerkt in de vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk geeft de context van de Nijmeegse gemeenteraad weer, hier zullen de latere hoofdstukken op teruggrijpen om parallellen mee te trekken. Vervolgens zijn de regionale actoren – de abolitionisten en reglementaristen – uitgewerkt in hoofdstukken twee en drie. Daar staan de beweegredenen, maar ook de opkomst en het verval van deze groepen richting het bordelenverbod beschreven. In hoofdstuk vier is de strijd welke leidde tot het bordelenverbod beschreven.

Hoofdstuk 1: De Nijmeegse gemeenteraad

De protestantse aftocht

Ten tijde van het beginpunt van dit onderzoek in 1843 was de gemeenteraad een extensie van de nationale protestantse elite. Zo waren er van de twaalf raadsleden slechts twee katholiek.⁴⁰ Deze protestantse dominantie was absoluut niet in lijn met de grotendeels katholieke Nijmeegse bevolking.⁴¹

39 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvesterd), 1815 – 1978; F.S. Hazendonk, *Voorlopig overzicht van burgemeesters 1816-heden, wethouders 1824-1982, raadsleden 1816-1978 van de gemeente Nijmegen*, (Nijmegen 1998) 23, 26-27, 29-30, 36-38; Gruppelaar, *Lokaal Bestuur*, 5, 12-13.; Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

40 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvesterd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 23.

41 Brabers, *Nijmegen*, 40.

Verskillende raadsleden vormden een werkelijke extensie van de landelijke overheid. Zo waren twee van hen lid van de Tweede Kamer, werkte er één voor de Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië en waren er nog twee lid van de provinciale staten van Gelderland.⁴² In deze raad was unanimité van bestuur het uitgangspunt. Dit is ook waarom bewaarde raadsverslagen van 1843 summier zijn; tegenstellingen werden niet genotuleerd.⁴³

Ten gevolge van de grondwet van 1848 en de gemeentewet van 1851 kregen gemeenten meer democratische autonomie. Iets dat onder andere leidde tot de opkomst van regionale kiesverenigingen. De grootste Nijmeegse kiesvereniging was de op sterk en unaniem bestuur gerichte protestantse bourgeoisievereniging 'Eensgezindheid', welke werd bestreden door de emancipatoire katholieke 'bottom-up' middenklassenvereniging RBvA opgericht door J.P.S. Berends. De spanningen tussen deze kiesverenigingen liepen hoog op, zodanig dat tijdens de eerste verkiezingen in 1851 het leger paraat stond voor geweldsuitbraken. Deze verkiezing werd een monsterzege voor Eensgezindheid. Hoewel deze vereniging traditioneel protestantse was, kozen zij een opvallend aantal katholieken in de raad. Deze zouden zich echter weinig inzetten voor katholieke emancipatie en lid zijn van de conservatief-liberalen. De protestantse bourgeoisieidealen zouden de boventoon blijven voeren.⁴⁴

De uitsluiting van het RBvA uit het stadsbestuur zou zich in de volgende decennia voortzetten. Pas in de jaren zestig werd dit doorbroken, toen de emanciperende katholieken, die kort samenwerkten met liberalen, twee raadszetels wisten te veroveren. Daarna zou in ditzelfde decennium een keerpunt plaatsvinden, wanneer de katholieken zich tegen de liberalen en de moderne staat keerden. Onder invloed van de pauselijke encycliek kroonde het RBvA zich hiermee ook tot 'ultramontaansche kiesvereeniging'.⁴⁵ Dit was het begin van een periode waarin de emancipatoire katholieken steeds meer aan invloed zouden winnen. Deze ontwikkeling sluit aan bij de heropleving van katholieken in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw, ze gingen zich meer met het politieke leven bemoeien.⁴⁶ In de daaropvolgende decennia zou de RBvA de macht van de protestantse elite overnemen.

42 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïventariseerd), 1815 – 1978.

43 Brabers, *Nijmegen*, 229.

44 Babers, *Nijmegen*, 236.

45 Ibidem, 236-240.

46 G. van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 27-29.

De dominantie van Recht voor Allen

In 1874 besloot de RBvA zijn naam te veranderen naar 'Recht voor Allen' (hieraan: RvA), dit ging samen met een nieuw standpunt voor weerspiegeling van de Nijmeegse religieuze en ideologische diversiteit. In naam van deze evenredigheidsidealen plaatste het RvA ook andersdenkenden in de gemeenteraad.⁴⁷ Deze solidariteit had echter zijn grenzen, zo werden er geen socialisten of andere radicalen binnen de raad verkozen, alleen liberalen. Door de katholiek-gedomineerde demografie van Nijmegen bleef hun hegemonie schadeloos. Een uiting van de machtspositie van het RvA was de toetreding tot deze kiesvereniging door leden van de voormalige bourgeoisie. Zo werden leden van oude elitefamilies als Noorduyn, Dobbelmans en Graadt van Roggen lid van het RvA. De katholieke middenklasse nam desondanks de machtspositie van de protestants-liberale elite over.⁴⁸ Overigens zou dit ook te maken kunnen hebben met de economische liberalisering van de katholieken, welke volgens Gruppelaar in de laatste decennia almaar toenam.⁴⁹

Het RvA had naast deze evenredigheidsidealen ook een sterke zedelijke nadruk. De vereniging had drie doelen: het bevorderen van katholiek onderwijs, de sociale misstanden in de maatschappij bestrijden en het welzijn op tastbaar en zedelijk gebied bevorderen.⁵⁰ De vereniging deed dit binnen de kaders van *Rerum Novarum*, een geschrift van paus Leo XIII waarin hij zijn visies op arbeid deelde. In deze tekst was ook aandacht voor zedelijkheid en de ideale leefwijze van vrouwen. Zo zouden vrouwen niet geschikt zijn voor arbeid, omdat hun waardigheid hiermee niet beschermd zou worden.⁵¹ Samen met het 'ultramontaansche' ideaal komt hier een strikte zedelijke levenshouding naar voren.⁵² Al stelde een onbenoemde politicus dat het zedelijkheidsideaal juist uit het oog verloren werd.⁵³

Gedurende de toenemende katholieke dominantie ontstond een trend van duaal lidmaatschap in de raad. Zo was in de jaren tachtig als voortzetting

47 Politicus (onbekend), *De Roomsch-Katholieke Kiesvereniging "Recht voor Allen" te Nijmegen: een ernstig woord tot mijne katholieke medeburgers, dat ook door andersdenkenden mag worden gehoord* (Nijmegen 1891) 7.

48 Gruppelaar, *Lokaal bestuur*, 5.

49 Ibidem, 13.

50 RAN, Kiesvereniging 'Recht voor Allen' Nijmegen (584), inv.nr. 1, Reglement van 'Recht voor Allen', 1.

51 Bureau voor de R.K. Vakorganisatie, *Rerum Novarum. Encycliek van Z.H. Paus Leo XIII over den toestand der werklieden* (onbekend 1891) 30.

52 Brabers, *Nijmegen*, 238.

53 Politicus (onbekend), *De Roomsch-Katholieke Kiesvereniging*, 7.

van de liberale idealen de kiesvereniging Burgerplicht opgericht.⁵⁴ Diens liberale doelen bleken onvoldoende om de macht van het RvA te breken, maar wel aantrekkelijk als secundaire kiesvereniging. Naarmate de jaren vorderden werd dergelijk duaal lidmaatschap steeds populairder. Zodanig dat in de jaren negentig slechts vijf raadsleden geen duaal lid waren.⁵⁵ Ten eerste duidt het erop dat de voormalig radicale katholieken een steeds liberaler gedachtegoed innamen, zoals Gruppelaar stelde. Dit wordt overigens ondersteund met de enige andersdenkenden die het RvA in de kiesvereniging toeliet; de leden van de liberale Burgerplicht.⁵⁶ Ondanks deze dualiteit bleven de scheidslijnen van de raad intact, vooral als gekeken wordt naar oude bourgeoisie families en religieuze verdeeldheid.⁵⁷

Zo blijkt, de Nijmeegse gemeenteraad heeft een aantal grote ontwikkelingen doorgemaakt. In de jaren veertig en vijftig was de raad stevig in handen van de oude protestantse bourgeoisie en in de laatste decennia van de eeuw raakte de raad gedomineerd door een emanciperende katholieke middenklasse na een bottom-up offensief van het RvA. Vervolgens kwam er steeds meer overlap in de leden van de kiesverenigingen, geuit in duale lidmaatschappen en een economische liberalisering van het RvA. Daarmee werd deze kiesvereniging ook langzaam een meer top-down georiënteerde elite. Het RvA was actief in sociale kwesties maar streefden ook een zedelijk Nijmegen na.⁵⁸ Vooral dit laatste zal gedurende dit onderzoek interessant blijken, de aanhangers van het RvA in de raad zouden de drijvende actoren blijken in het prostitutiedebat. De oppositie kwam van de traditionele protestantse bourgeoisie.

Hoofdstuk 2: De kwakkelende Reglementaristen

De vroege regulatie

De prostitutiekwestie startte met regulatie. In de jaren veertig was er een landelijk top-down project waar gemeentelijke overheden werden geacht een prostitutiereglement in te voeren.⁵⁹ De Nijmeegse – destijds protestantse – gemeente-

54 RAN, Kiesvereniging 'Recht voor Allen' Nijmegen (584), inv.nr. 1, Reglement 'Burgerplicht', 1.

55 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïventariseerd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 38-39.

56 Gruppelaar, *Lokaal bestuur*, 13.

57 Brabers, *Nijmegen*, 236.

58 RAN, Kiesvereniging 'Recht voor Allen' Nijmegen (584), inv.nr. 1, Reglement 'Recht voor Allen', 1.

59 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 40.

raad volgde deze verwachting trouw op.⁶⁰ De doelen van het reglement waren tweeledig: betoming van venerische ziektes en toezicht op illegale prostitutie.⁶¹ Ondanks de weerklank van de nationale elite was de raad opvallend streng. De minister achtte de kosten voor bordeelhouders te hoog en vond de verordening te dreigend.⁶² Een voorbode voor de grote aanstoot die de Nijmeegse gemeenteraad zou gaan nemen aan de prostitutieregulatie.

Regulatie was een middel tegen de kwade gevolgen van prostitutie zoals venerische ziekten, clandestiene prostitutie en criminaliteit. Ten tijde van de oorspronkelijke prostitutieregulatie was er geen aandacht of sympathie voor de belangen van de prostituee. Er werd tot in de jaren negentig nergens benoemd dat de regulatie ook ter bescherming van vrouwen in de bordelen diende. Dit alles duidt op dehumanisering van en afkeer tegen prostituees en hun werk.

Deze afkeer werd ook geuit in schaamte dat er überhaupt prostitutieregulatie moest komen. Dit blijkt uit redeneringen rond het gemeentebesluit van 1856 om een belasting op prostitutie te introduceren. Nu zou een dergelijke belasting kunnen ogen als legitimering van de prostitutie, dat het als gemeentelijk verdienmodel zou dienen. Dit voorgevoel werd erkend door de gemeenteraad. Hierdoor benoemden zij continu dat de belasting niet dient als legitimering of inkomstenbron, maar om te voorkomen dat de stad financieel geschaad werd door deze onzedelijkheden.⁶³ Het geld kon gebruikt worden om prostitutie te bestrijden en om de kwade gevolgen zo veel mogelijk tegen te gaan. Daarnaast werd het als compensatie gezien voor de agenten en geneeskundigen die verantwoordelijk waren voor het toezicht.⁶⁴ De raad distantieerde zich van de prostitutieregulatie door de kosten uit te besteden. Ten tijde van dit besluit was de raad overtuigend katholiek, een interessante parallel met het laatnegentiende-eeuwse katholieke abolitionisme.⁶⁵ De katholieken in de jaren vijftig waren overigens nog niet bezig met emancipatiedoelen, gezien zij zelf lid waren van de conservatieve liberale bourgeoisie.⁶⁶

60 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvesterd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 23.

61 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 16345, Reglement op de zoogenaamde publieke huizen en publieke vrouwen binnen de stad Nijmegen (1843) 1-6.

62 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 28, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen (1843) vergaderingsnotulen van 23-12-1843.

63 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 40, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen (1855) Vergadering 26-10-1855 & No. 36-37.

64 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 40, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen (1855) Notulen van de vergadering van 26-10-1855 & No. 36-37.

65 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvesterd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 26.

66 Gruppelaar, *Lokaal bestuur*, 13.

Zo is de Nijmeegse assertiviteit in de vroege jaren van de prostitutiekwestie al duidelijk zichtbaar. Binnen ruim een decennium had de gemeenteraad een regulatie ingevoerd en zich er vervolgens weer van gedistantieerd met de belastinginvoer. Naarmate de raad meer autonomie door de gemeentewet kreeg namen zij eigenzinnigere keuzes, het invoeren van de genoemde belasting was zo ook geen landelijk fenomeen. Het verband tussen de toenemende katholieke dominantie van de raad en de strenge belasting valt echter te betwisten. De correlatie is duidelijk, de raad was katholieker en de regelgeving werd strenger. Het bronnenmateriaal kan dit verband echter niet causaal ondersteunen. Desondanks is vooral duidelijk dat de gemeente in de vroege regulatiejaren al streng was in de regulatie en tegen prostituees.

Groeïende kritiek en loyale reglementaristen

De ongemakken en schaamte leidden in 1867 tot verdeeldheid over de prostitutiekwestie. De prostitutiebelasting werd geschrapt en toezicht geïntegreerd in de reguliere uitgaven. Hoewel dit coullance jegens prostitutie suggereerde, waren er ook tegengeluiden, zoals een Nederlands hervormd raadslid dat opmerkte dat de kosten niet ten goede kwamen aan de hele gemeente.⁶⁷ Dit weerlegt deels het belang van katholicisme in de vroege regulatie. Opvallend was de beperkte veranderingen in de raad, toen nog stevig in handen van de bourgeoisie. Er was wel meer dreiging van het RvA, die toen voor het eerst raadszetels hadden bemachtigd.⁶⁸ Ook de verdeling van stemmen – twee katholieken en twee protestanten tegen – wijst erop dat religieuze verdeeldheid geen grote rol speelde bij de belastinginvoer. Economische redenen voor afschaffing waren er niet, aangezien de toezichtkosten volledig door belastingen werden gedekt.⁶⁹

Twee decennia later waren de reglementaristen assertiever en de katholieken abolitionistisch geworden. Toen de katholieken in 1888 succesvol betoogden het geneeskundig toezicht op prostituees af te schaffen (waarvan in het volgende hoofdstuk een diepere analyse wordt gegeven) verzezen ook verschillende loyale reglementaristen. De grootste was de Nijmeegse afdeling van Nederlandsche Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunde (hierna: NMBG). Zij werden gesteund door Nederlands hervormde raadsleden als de heren Francken en Backer.⁷⁰ Toen de abolitionistische offensieven richting het borde-

67 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 52, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen, vanaf 1852 alleen de openbare raadsvergaderingen (1867) Notulen van de vergadering van 24-05-1867 en No. 11.

68 Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

69 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33907-33919, Gemeenteverslag (1857-1869).

70 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33748, 'Verslag van de handelingen van den raad der gemeente Nijmegen' (1888) Vergaderingsverslag van 29 September 1888.

lenverbod van 1892 toenamen, werden de reddingsacties van de NMBG ook feller met meer persoonlijke aanvallen op hun tegenstander, J.P.S. Berends.⁷¹

Deze verdedigende offensieven leken in eerste instantie vruchtbaar. Voor dat de raad instemde met het bordelenverbod leek de regulatie een wezenlijke kans te hebben. Zo had de raad advies gevraagd van landelijke geneeskundige organisaties en had de NMBG recent een betoog gepubliceerd waarin zij pleitte voor herinstructie van het geneeskundig toezicht.⁷²

De moraal in de regulatie

De prostitutiekwestie werd in de hele negentiende eeuw getekend door moralistische onzekerheden en bedenkingen. Hieruit kwamen de vele koerswijzigingen in de regulatie: oorspronkelijke regulatie, de invoering en afschaffing van de prostitutiebelasting en uiteindelijk tussen 1888 en 1892 het proces naar het bordelenverbod. In deze veranderingen zijn abolitionistische tendensen te herkennen. Denk aan de distantiëring met de belastinginvoer en de kritische noten bij de afschaffing daarvan. Hier komt naar voren wat gedurende dit onderzoek nog verder zal blijken; uiteindelijk waren de reglementaristen en abolitionisten beiden bezig met prostitutiebestrijding.

Een moralistisch doel van de raad was het bestrijden van criminaliteit.⁷³ Verschillende artikelen van de oorspronkelijke regulatie beperkten de vrijheden van prostituees: zij mochten niet zomaar verhuizen, werden nauwkeurig ingeschreven en een agent mocht onaangekondigd controles uitvoeren.⁷⁴ Dit diende om legale prostitutie te controleren en clandestiene te voorkomen. De immoraliteit werd geconcentreerd en buiten zicht gehouden.⁷⁵ Interessant is dat clandestiene prostituees niet onder geneeskundig toezicht vielen, dit gold ook voor minderjarigen.⁷⁶ Via deze exclusie probeerde het gemeentebestuur controle te houden op prostituees. Opvallend is het ontbreken van enige verwijzing naar mannelijke driften, wat een grotere nadruk toont op mannelijke zedelijkheid dan elders, of wijst op een focus van de Nijmeegse raad op criminaliteits-

71 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Antwoord op de memorie van dr. Berends (1892) 3-5.

72 Ibidem, 12-13.

73 Adele Cortine, 'Legislation, Law and Ethics: an introduction', *Ethical Theory and Moral Practice* 3:1 (2000) 3-7, aldaar 6.

74 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 16345, Reglement op de zoogenaamde publieke huizen en publieke vrouwen binnen de stad Nijmegen (1843) 1-6.

75 Ibidem.

76 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 18065, Vragen betreffende de prostitutie in Nederland, gemeente Nijmegen (1899) 1.

bestrijding en het voorkomen van venerische ziekten.⁷⁷

In de jaren tachtig en negentig werden de geneeskundige controles ook gebruikt ter voorkoming van de vermeende 'blanke slavernij'. Een offensief dat zich tot de abolitionistische eindsprint van 1892 buiten de gemeenteraad afspeelde. Hieruit werd nauwkeurig bijgehouden waar prostituees vandaan kwamen en hoe oud zij waren. Ook werd door de commissaris van de politie benoemd dat de prostituee altijd vrij was om te vertrekken.⁷⁸ Opvallend is het ontbreken van angst voor Duitse vrouwenhandel in de raadsbronnen, gezien de uitgebreide bestrijding daarvan door de Nijmeegse en Duitse besturen. Zo was er een internationale samenwerking in het opsporen van Duitse vrouwenhandelaren en hun slachtoffers.⁷⁹ Deze activiteiten maken het feit dat de raad hier zo weinig aandacht aan besteedde verrassend. Rieter-Michelotti, Visscher en Bossenbroeck vermoedden bovendien dat Nijmegen als doorvoerplaats diende voor Duitse prostituees, gezien de vermeende grootte van deze vrouwenhandel.⁸⁰ Ook dat maakt de stilte in de gemeenteraad noemenswaardig.

Onder de reglementaristen heerste ook de moralistische overtuiging dat de regulatie de prostitutie bestreed. De reglementaristen zagen, zo verwoordden zij in de jaren negentig, de inschrijvingen en het onprettige geneeskundige toezicht als bestraffing en brandmerking van de prostituee. Zij stelden dat dit de prostitutie ontmoedigde.⁸¹ In dit betoog missen deze reglementaristen overigens de belangen van de bordeelhouders, welke volgens de burgemeester zeer tevreden waren met de gratis controles.⁸²

Zo valt te zien dat de Nijmeegse prostitutieregulatie was getekend door kritiek, schaamte en onzekerheid over de juistheid van aanpak. De gemeenteraad was continu bezig met aanpassingen om de regulatie zo veel mogelijk binnen veranderende morele kaders te laten lopen. Deze kaders hadden weinig empathie voor prostituees en hadden zekere abolitionistische tendensen. Ten

77 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 7-8.

78 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 18065, Vragen betreffende de prostitutie in Nederland, gemeente Nijmegen (1899) 1.

79 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr., 18062, Behandeling van verzoeken van de Duitse consul om informatie over eventueel in Nijmegen verblijvende Duitsers die verdacht worden van meisjeshandel, en over Duitse meisjes en vrouwen die verblijf houden in cafés, bierhuizen of tapperijen (1881-1901).

80 Rieter-Michelotti, 'Over 'ligtvaardige vrouwenpersonen'', 153; Visscher, *Palais Oriental*. 67; Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 93.

81 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Antwoord op de memorie van dr. Berends (1892) 11.

82 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 18065, Vragen betreffende de prostitutie in Nederland, gemeente Nijmegen (1889) 2.

tijde van grotere aanstoot aan prostitutie werden strengere maatregelen getroffen, zoals de belastinginvoer. Deze tijden van grote aanstoot waren in periodes dat de raad in handen was van de katholieken, echter lijkt dit eerder een correlatief dan causaal verband.

Hoofdstuk 3: De Abolitionisten

Voorbodes van het abolitionisme

De prostitutieregulatie werd gekenmerkt door schaamte en onzekerheden. Er was sprake van distantiëring en strengheid die in het latere abolitionisme weerklonken. Toonaangevende voorbeelden zijn te vinden rond de invoer van de prostitutieregulatie en -belasting. Zo toonde de hoge kosten bij de oorspronkelijke regulatie opvallende strengheid.⁸³ Nel Nabuurs biedt een verklaring, gezien hij zag dat de raad de regulatie lang uitstelde en daarmee huiverig leek om te reguleren.⁸⁴ Wellicht uitte deze huiverigheid zich in strengheid toen de regulatie werd ingevoerd. Concreter is het tweede voorbeeld: de prostitutiebelasting van 1856 als distantiëring en schadebeperking van de prostitutie. De integratie van de prostitutie in de gemeentenuitgaven voelde als een onacceptabele erkenning voor de gemeenteraad. Hierdoor kozen zij ervoor zich te distantiëren van de regulatie met de belastinginvoer.⁸⁵ Het katholicisme van de raad zou ook een voorbode kunnen zijn voor het latere abolitionisme, maar er is geen concreet verband aan te tonen.⁸⁶

Een derde abolitionistische voorbode was de voornoemde opheffing van het geneeskundig toezicht in 1888, het moment waarop de katholieke abolitionisten hun pijlen op de prostitutieregulatie richtten. Destijds had het katholieke RvA de gemeenteraad stevig in handen gekregen.⁸⁷ De opheffing werd voorbereid door onder andere de oprichter van het RvA, dr. J.P.S. Berends. Dit was in de vorm van een rapport opgesteld door een raadscommissie bestaande uit vijf raadsleden, waarvan drie katholieken en twee protestanten. In het rapport werd het geneeskundig toezicht afgeschreven als zinloos. Hierop volgden betogen van leden van de raadscommissie, waaronder J.P.S. Berends.⁸⁸ Zij waren

83 RAN, Secretarie gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 28, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen (1843) vergaderingsnotulen van 23-12-1843.

84 Brabers, *Nijmegen*, 236-240.

85 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 41, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen (1856) Notulen van de vergadering van 12-12-1856 en No. 50.

86 Gruppelaar, *Lokaal Bestuur*, 5, 12-13.

87 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvesterd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 38-39.

88 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33748, 'Verslag van de handelingen van den raad der gemeente Nijmegen' (1888) Vergaderingsverslag van 29 September 1888.

succesvol en het toezicht werd afgeschaft. Onder de banier van kritiek op het geneeskundig toezicht werd de regulatie hier dan ook bestempeld als vrijbrief voor onzedelijkheden. Deze zedelijkheid past binnen de idealen van het RvA, gezien de zedelijke grondbeginselen en de voornoemde nadruk op *Rerum Novarum*.⁸⁹

Een vierde voorbode betreft de pogingen van de nationale protestantse organisatie 'Nederlandsche Vereeniging tegen de Prostitutie' om zich vanaf de jaren tachtig te profileren in de Nijmeegse prostitutiekwestie.⁹⁰ In 1886 stuurde deze organisatie twee (niet gevonden) documenten naar de burgemeester en wethouder, waar overigens weinig mee gebeurde. Het belang van deze organisatie werd daarentegen wel erkend door J.P.S. Berends, die stelde dat hij nooit de strijd tegen de prostitutie aan had kunnen gaan zonder de invloeden van deze organisatie.⁹¹ Zo hadden de landelijke abolitionisten via Berends een ingang in de Nijmeegse prostitutiedebatten.

Het grijze schaaap: de abolitionisten als emanciperende katholieken

Deze voorbodes van het abolitionisme reflecteren in toenemende mate de scheidslijnen in de gemeenteraad tussen de emanciperende katholieke en protestantse bourgeoisie. Ondanks dat de strijd tegen de prostitutie volgens Bossenbroeck en Kompagnie een protestantse oorsprong had, lijkt in Nijmegen het tegenovergestelde waar.⁹² De abolitionisten bleken vooral katholiek en de reglementaristen calvinistisch. Nergens is dit duidelijker dan bij de stemming rond het uiteindelijke bordelenverbod. Zo stemden negen raadsleden tegen het verbod, waaronder alle zes de protestantse raadsleden. Ondanks de populariteit van duaal lidmaatschap bij kiesverenigingen is het opvallend dat slechts één tegenstemmer geen lid was van de liberale kiesvereniging Burgerplicht. De katholieken stemden overigens overtuigend voor het verbod.⁹³ Zo waren de religieuze scheidslijnen duidelijk zichtbaar in de (late) prostitutiekwestie.

De katholieke raadsleden bleken daarmee de grootste prostitutiebestrijders. Zoals eerder beschreven, blijkt er een mogelijke correlatie tussen het ka-

89 Brabers, *Nijmegen*, 236-240; R.K. Vakorganisatie, *Rerum Novarum*, 30.

90 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33746, 'Verslag van de handelingen van den raad der gemeente Nijmegen' (1886). Raadsverslag van 6 Februari 1886.

91 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 6; *Ibidem*, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892) 3.

92 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 300.

93 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 17.

tholicisme en een strenge houding jegens prostitutie. Zo werd in de jaren vijftig de belasting op bordelen ingevoerd.⁹⁴ Hoewel de toenmalige stemronde niet inzichtelijk is, is het opvallend dat er een dergelijke strenge ingreep werd gedaan toen de katholieken de raad in handen hadden. Hierbij is van belang te benoemen dat het toen de norm was om zo gelijkgestemd mogelijk naar voren te komen, waardoor de raadsnotulen geen conflicten zouden bevatten. Dit maakt het onmogelijk om te achterhalen wie voor wat strede.⁹⁵ Hierdoor is een causaal verband niet goed vast te stellen. Vervolgens, toen in 1867 werd besloten de belasting het komende jaar te schrappen, was de raad gelijk verdeeld wat betreft religie. De houding lijkt hier weer coulanter te zijn geworden, maar wel met concrete tegengeluiden van het voornoemde Nederlands hervormde raadslid.⁹⁶ Twee decennia later, bij de afschaffing van het geneeskundig toezicht, is het religieuze contrast duidelijker. Zo zijn de raadsleden Berends, Dobbelmans en Daames het actiefst in het debat rond de afschaffing van het geneeskundig toezicht en later ook het bordelenverbod.⁹⁷

Naast de katholieke verklaring zijn er ook vermoedens dat de strijd niet religieus was, maar tussen de bourgeoisie en de opkomende middenklasse. Zo waren alle stemmers tegen het bordelenverbod op één na lid van zowel Burgerplicht als het RvA, dit is echter weinig verrassend gezien het overgrote deel van de raad dit duale lidmaatschap had. Bovendien waren de tegenstemmers allemaal Nederlands hervormd, waarvan er drie behoorden tot de protestantse bourgeoisie. Zo waren de families Graadt van Roggen, Daames en Noorduyt al sinds ten minste de jaren zestig lid van de gemeenteraad. Dit ondersteunt de observatie van de historicus Damsma dat een groeiende politisering van het volk (de katholieke middenklasse) leidde tot meer 'volkse' moralistische idealen in het bestuur, waaronder het abolitionisme.⁹⁸ Dit zou betekenen dat niet het katholieke, maar juist de influx van de 'lagere' klassen met volkse idealen in het politiek systeem leidde tot de grotere aanstoot aan prostitutie.

In Nijmegen waren de emanciperende katholieken dus de vertegenwoor-

94 RAN, Personalia van raadsleden en wethouders van de Gemeente Nijmegen (ongeïnvenceerd), 1815 – 1978; Hazendonk, *Voorlopig overzicht*, 26.

95 Brabers, *Nijmegen*, 229.

96 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 52, 'Raadssignaten', notulen van de raadsvergaderingen, vanaf 1852 alleen de openbare raadsvergaderingen (1867) Notulen van de vergadering van 24-05-1867 en No. 11.

97 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 3-17; RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33748, 'Verslag van de handelingen van den raad der gemeente Nijmegen' (1888) Vergaderingsverslag van 29 September 1888.

98 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 240-241.

diging van deze volkse idealen. Naarmate zij meer invloed kregen in de gemeenteraad zou het abolitionisme meegroeien. De katholieke arts J.P.S. Berends bestreed met de argumenten van Pierson het Nijmeegse prostitutiebeleid. Zo was het katholicisme van Berends inderdaad een afwijking van de landelijke norm, zoals Bossenbroeck en Kompagnie stelden.⁹⁹ De uiteindelijke scheidslijnen in de stemmen rond het bordelenverbod zouden verder gaan; naast de religieuze verdeling waren de scheidslijnen ook tussen de oude bourgeoisie en de nieuwe politieke elite.¹⁰⁰ Zo was Nijmegen een grijs schaap, de opkomende volkse idealen van Damsma waren cruciaal in de nadruk op zedelijkheid, echter kwamen deze in een katholiek jasje.

Het abolitionistische keerpunt

Zoals is gebleken waren de voorbodes van het abolitionisme al vroeg te herkennen. Dit concretiseerde naarmate de zedelijkheid benadrukkende emanciperende katholieken de macht in handen kregen. Vooral rond 1888, als de abolitionisten hun eerste regionale overwinning boekten in de afschaffing van het geneeskundig toezicht. Het voornoemde rapport stelde dat het geneeskundig toezicht geen zin had, wat leidde tot een betoog van raadsleden Duijs en Berends over de afschaffing daarvan.¹⁰¹ Hier ligt het beginpunt van de abolitionistische carrière van Berends. Hij raakte ervan overtuigd dat het geneeskundig toezicht geen zin had, waarna hij zijn pijlen op de hele regulatie richtte. Gezien Berends had gewerkt aan dit rapport rest de vraag of hij abolitionist werd door dit rapport, of al abolitionistisch was en het rapport daarmee heeft beïnvloed. Hier is geen eenduidig antwoord op te formuleren. De medewerking van zijn collega's aan het rapport doet enige objectiviteit vermoeden, vooral als in acht genomen wordt dat hier ook het reguleringsgezinde raadslid Noorduyt aan had meegewerkt. Deze zou later ook voor behoud van de regulatie stemmen.¹⁰² Anderzijds stelt Berends in zijn memorie rond het uiteindelijke bordelenverbod dat hij prostitutieregulatie nooit had begrepen.¹⁰³ Dit onbegrip zou de objecti-

99 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 209.

100 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 17.

101 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 33748, 'Verslag van de handelingen van den raad der gemeente Nijmegen' (1888) Vergaderingsverslag van 29 September 1888.

102 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 17.

103 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892) 3.

viteit dan weer tegenspreken. Desondanks is duidelijk dat de hygiënisten hier het onderspit delfde.

Het raadsrapport is ondanks deze vragen een keerpunt in de prostitutiekwestie. De steun van de belangrijke katholieke leider J.P.S. Berends zou veel betekenen voor de abolitionistische katholieken. Berends was als arts een interessante abolitionist, aldus Bossenbroeck en Kompagnie.¹⁰⁴ Hij zou zich cruciaal bewijzen in de prostitutiekwestie, waarvoor hij uiteindelijk beloond werd met een bestuurszetel in de NVP van Pierson.¹⁰⁵ Berends zou de landelijke argumenten van Pierson ook hanteren in zijn betoog.

Hoofdstuk 4: Het bordelenverbod

De morele strijd

Binnen de toenemende moralistische standpunten vond in de jaren negentig een splitsing plaats; de reglementaristen bleven aanhangen van een strenge houding jegens prostituees (denk aan het brandmerken van prostituees via regulatie), waar de abolitionisten een meer empathische houding innamen. Berends bestempelde de reglementaristen daarmee als kwaadzinnig: ‘Weten zij niet, dat zij een verfoeilijke leer huldigen: “dat het doel de middelen heiligt”’.¹⁰⁶ Deze houding schemert door de verhitte strijd heen; de regulatie was in de ogen van de abolitionisten te kwaadaardig gezien de beperkte resultaten daarvan. Deze kwaadaardigheid was zowel richting de prostituees als de maatschappij. Dit lijkt ten dele een gevolg van een groeiende getoonde empathie voor de prostituees.

In dezelfde adem beschuldigde Berends de stad van medeplichtigheid aan prostitutie: ‘Niet alleen toch treedt het Bestuur daarbij handelend als beschermer, maar ook als medestichter op’. De staat zou daarbij ‘zijne roeping’ als beschermer niet naleven.¹⁰⁷ Zo was het de morele taak van de staat om de prostitutie te bestrijden. In deze bescherming worden ook de vrouwelijke slachtoffers meegenomen, zij die de bordelen onder voorwendzelen zijn binnengelokt.¹⁰⁸ Daartegenin stelde de NMBG dat de staat juist prostitutie kon betomen met de regulatie, dit zou de enige manier zijn de prostitutie daadwerkelijk te be-

104 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 209.

105 Bossenbroeck en Kompagnie, *het Mysterie*, 209.

106 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, *Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892)* 5.

107 Ibidem.

108 Ibidem.

strijden.¹⁰⁹ Bovendien zouden mannen zich juist op onschuldigen richten als de regulatie opgeheven werd, iets wat eerder in de regulatie niet benoemd werd.¹¹⁰

Dat het doel de middelen heiligt komt ook naar voren rond de kwestie van onschuldige slachtoffers van prostitutie via ontuchtige vaders en mannen, een argument dat door de reglementaristen werd ingebracht in 1890.¹¹¹ De reglementaristen zagen de regulatie als controlemiddel op de ziekteverspreiding onder onschuldigen, terwijl Berends de regulatie zag als vrijbrief voor de prostitutie, wat volgens hem het gevolg had dat juist meer onschuldigen venerische ziektes zouden oplopen.¹¹² Een tweede voorbeeld is te vinden in de kwestie rond binnengelokte vrouwen. Prostituees zouden onder valse voorwendselen naar bordelen worden gelokt waar zij leefden als slavinnen 'al zijn de boeien van zilver'.¹¹³ Dergelijke opmerkingen over de benadeelde prostituees hadden zich niet eerder voorgedaan in de prostitutiekwestie. De NMBG bleef echter vasthouden aan de vroegere koers. Zij benoemden dan ook nergens belangen van de prostituee. De individuele vrijheid van de prostituee zou inbreuk maken op de vrijheden van de onschuldige slachtoffers, wat strenge controles rechtvaardigde. Zo was de regulering in de ogen van de NMBG een samenspel van hygiëne en moraal, echter exclusief voor de stedelijke belangen.¹¹⁴

Opvallend is dat Nijmeegse stadskenmerken, zoals het grensgebied en het katholicisme, pas laat in het debat expliciet ter sprake kwamen. Het grensgebied werd meer aangekaart door de grote aantallen Duitse prostituees. Er werd geïmpliceerd dat er sprake was van vrouwenhandel. Iets waar in de decennia van regulatie geen aandacht voor was, ondanks de gecoördineerde internationale offensieven tegen internationale vrouwenhandel door de Duitse

109 RAN, Noorduyn, inv.nr. 362, "Adres aan de Gemeente Raad door de afdeling Nijmegen en omstreken van de Ned. Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst." (1892) 2-6; RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 14-17.

110 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie van toelichting (1890) 7.

111 Ibidem.

112 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892) 11.

113 Ibidem, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 14-17.

114 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Antwoord op de memorie van dr. Berends (1892) 11; ibidem, Memorie van toelichting (1890) 7.

en Nijmeegse besturen.¹¹⁵ Vrouwenhandel werd niet expliciet benoemd, alleen dat Duitse meisjes onder valse voorwendselen werden gelokt.¹¹⁶ Zo bleek de verwachte relevantie daarvan in de Nijmeegse prostitutiekwestie ongegrond en had de Nijmeegse gemeenteraad bijzonder weinig aandacht voor vrouwenhandel. Waarom blijft een mysterie, wellicht bleef dergelijke problematiek buiten het zicht van de gemeenteraad of werd het als irrelevant gezien. Het tweede lijkt het meest waarschijnlijk. Zelfs Berends, die het als enige impliceerde, lijkt niet echt te hebben gegeven om vrouwenhandel. Zo stelde raadslid De Koning dat de gelokte vrouwen buiten zicht zouden raken met opheffing van het toezicht. Berends reageerde dat het er toch niet zo veel zijn, dus dat het niet echt uitmaakt.¹¹⁷ Zijn harde moraliteiten kwakkelden in deze interactie.

Dat de abolitionisten binnen deze Nijmeegse moralistische twisten vanuit dergelijk medelijden pleitten was in de raad ongehoord, maar kwam landelijk wel voor. Zo stelden Bossenbroeck en Kompagnie dat het zien van de prostitutie als mens de regulatie enorm had geschaad.¹¹⁸ Deze landelijke trend sterkt het vermoeden dat Berends geïnspireerd was door Pierson en zijn organisaties. Vooral als dit samengenomen wordt met de opmerking van Berends dat hij nooit tegen prostitutie had kunnen strijden zonder de acties van de NVP.¹¹⁹ Ook dat hij zijn medelijden met prostituees niet echt leek te menen toont dat dergelijke argumenten niet uit hemzelf kwamen. Berends bleek een van de emanciperende katholieken die zich aansloten bij de moraliteit van Pierson.¹²⁰ Nijmegen heeft wellicht een eigenzinnige prostitutiekwestie doorgemaakt, maar de climax was beïnvloed door landelijke abolitionistische organisaties.

Binnen deze moralistische conflicten zochten de partijen naar ideologische aanhang, vooral bij het socialisme, het liberalisme en het katholicisme. Ten eerste het socialistisch moralisme: hier beschuldigden Berends en de NMBG elkaar ervan de 'werkman-socialist' uit te buiten ten behoeve van de eigen klasse. De NMBG stelde dat Berends de regulatie pas nodig zou achten als venerische ziekten zich tot zijn klasse zouden verspreiden. Als reactie hierop beschuldigde Berends de NMBG ervan in de legale prostitutie proletarische dochters te

115 RAN, Secretarie Gemeente Nijmegen (2), inv.nr. 18062.

116 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 13.

117 Ibidem, 14.

118 Bossenbroeck en Kompagnie, het *mysterie*, 294.

119 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 6.

120 Bossenbroeck en Kompagnie, het *mysterie*, 298.

gebruiken om venerische ziektes buiten de hogere klassen te houden.¹²¹ Deze betogen zijn opvallend, gezien de socialisten nergens in de raadsbronnen verschenen als belangrijke factor in de prostitutiekwestie. Wellicht waren zij een soort ‘verborgen actor’ in de stadse politiek. Het duidt op een bottom-up actor die de Vries benoemde.¹²²

De twee andere ideologieën, namelijk het katholicisme en liberalisme, werden vooral door de NMBG aangehaald. Deze organisatie gebruikte een aantal liberale idealen, maar het meest tot de verbeelding sprekende betrof de vrijheid van bedrijf van de prostituee. Zo zou een bordelenverbod deze vrijheden inperken. Gruppelaar stelde dat steeds meer Nijmeegse katholieken economisch liberaal werden.¹²³ Wellicht dacht de NMBG dat zij vatbaar zouden zijn voor dergelijke redeneringen. Strengere regulatie zou ook niet binnen de liberale grondideeën van burgerlijke vrijheden passen. Berends achtte het benaderen van liberalen klaarblijkelijk niet nodig, wellicht vanwege de katholieke meerderheid in de gemeenteraad.

Op deze katholieken probeerde de NMBG overigens ook aanspraak te maken. Zij stelde dat de heilige Antonius het belang van prostitutie inszag om onzedelijkheden te voorkomen. Een begrijpelijke poging, gezien de nadruk op zedelijkheid onder de katholieken in de gemeenteraad.¹²⁴ Hier ging Berends dan ook op in, door te stellen dat Antonius in een tijd van heidendom leefde, welke niet te vergelijken was met de negentiende eeuw. Zo lijkt de NMBG aanhang te hebben willen krijgen, waarvoor zij zich overgaven aan inconsistenties. Gewoonlijk zouden socialisme, katholicisme en vooral liberalisme niet samengaan in eenzelfde betoog.

De wetenschap en de geneeskunde

Buiten het moralisme was het bestrijden van venerische ziektes een tweede belangrijk punt in de regulatie. Sinds de opheffing van het geneeskundig toezicht in 1888 probeerde de NMBG de raad te overtuigen dit opnieuw in te voeren, omdat volgens hen alleen zo de gevolgen van prostitutie konden worden beperkt. Ze stelden dat de afschaffing had geleid tot een toename van venerische ziektes en benadrukten dat regulatie de openbare orde bevorderde, ziektes be-

121 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie. te Nijmegen (1892) 14.

122 Petra de Vries, *Kuisheid voor mannen*, 267-277.

123 Gruppelaar, *Lokaal Bestuur*, 12-13.

124 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Antwoord op de memorie van dr. Berends (1892) 28.

streed en onschuldige slachtoffers beschermde.¹²⁵ Ze verwezen naar voorbeelden uit binnen- en buitenland, zoals Berlijn, Harderwijk en Utrecht, waar na afschaffing een verslechtering van de situatie werd gerapporteerd. De NMBG toonde ook statistieken die de noodzaak van herinstructie van het geneeskundig toezicht onderbouwden, met name in het garnizoen waar venerische ziektes sterk waren toegenomen.¹²⁶ Zo voerde de NMBG een krachtig pleidooi voor herinstructie, en de beslissing lag bij Berends.

Berends wist deze argumenten te ontkrachten. De abolitionistische vaandeldrager wist bij elk voorbeeld van de NMBG een tegenargument te geven. Ten eerste stelde hij dat de geobserveerde stijging van venerische ziektes niets zei over de hele maatschappij; het kleine aantal mensen in het garnizoen zouden geen goede steekproef zijn. Ten tweede zou een publieke prostituee meer klanten hebben en juist meer mensen kunnen besmetten. Ten derde betrof Berends een onderzoek dat stelde dat de clandestiene prostitutie juist afnam als de publieke prostitutie verminderde. Ten vierde bracht Berends de inspecteur uit Utrecht en Burgemeester van Harderwijk, die zijn abolitionisme tegenspraken, in diskrediet. Over Utrecht stelde hij dat de vermeende toename in bordelen niet klopte, de nieuwe clandestiene prostitutie zou een voortzetting zijn van de vroegere legale prostitutie. Over Harderwijk zei Berends, geïnspireerd door de brochure van Pierson, dat een dominee de situatie zag verbeteren sinds het verbod, welke hij betrouwbaarder achtte dan de burgemeester.¹²⁷

Berends probeerde vervolgens de wetenschap te ontkrachten. Zo bekritiseerde hij de meningen van de veelvuldige geneeskundige reglementaristen. Berends stelt dat hun meerderheid hen geen gelijk gaf, waarvoor hij een recent voorbeeld gebruikte waar de meerderheid voor insputtingen tegen 'longtering' was, terwijl dit onjuist bleek te zijn. Hierna stelde Berends; 'De wetenschap schaamt zich over hare lichtvaardigheid.'¹²⁸

De doodslag

Ondanks de vurige betogen van Berends leek er nog een kans te zijn voor de regulering en de herinvoering van het geneeskundig toezicht. De NMBG had een coherente reactie gegeven op Berends en de raad had advies gevraagd van

125 Ibidem, 6, 12-13.

126 Ibidem, 7, 14, 21, 24.

127 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie te Nijmegen (1892) 10-12, 15; Bossenbroeck en Compagnie, *Het mysterie*, 209.

128 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Memorie ten antwoord op het rapport van de Gezondheids-commissie (1892) 9.

geneeskundigen betreffende de prostitutiekwestie. Het kwam allemaal aan op het besloten raadsdebat van 10 december 1892. De abolitionist wist vrijwel de hele vergadering voor het abolitionisme te betogen. Zo herhaalde hij zijn standpunten en bekritiseerde hij de wetenschap. Zo zou data geen nut hebben in deze kwestie, maar diende de raad hun lekenverstand te gebruiken. Vervolgens kwam hij met redematies dat publieke prostituees juist vaker bezocht werden en daaruit meer ziektes konden verspreiden. Hierbij herhaalde hij de schande van het gemeentelijke dogen van prostitutie en haar gevolgen. Berends zette de hygiëne volledig aan de kant ten behoeve van de moraal. Berends pleitte voor de moraal en tegen de wetenschap en hij won met veertien tegen negen stemmen.¹²⁹

Binnen deze stemmen waren de scheidslijnen van de gemeenteraad duidelijk zichtbaar. Zo stemden alle Nederlands hervormden tegen het bordelenverbod. Ook stemden de voornoemde families van de oude bourgeoisie, die twintig jaar eerder ook al in de gemeenteraad zaten, tegen het verbod.¹³⁰ Gezien de destijds populairteit van duaal lidmaatschap liepen de kiesverenigingen niet langer langs religies of klassen. De observatie van Nel Nabuurs is daarmee onjuist; hij stelde dat alle raadsleden die tegen het bordelenverbod van 1893 stemden lid waren van Burgerplicht.¹³¹ Deze observatie heeft één groot gebrek; in 1893 werd niet voor het bordelenverbod gestemd maar voor latere aanpassingen aan het reeds aangenomen verbod.¹³² Het is wellicht interessant dat de scheidslijnen in kiesvereniging destijds duidelijker waren, maar ten tijde van het bordelenverbod waren de scheidslijnen tussen de kiesverenigingen zodanig verwaterd dat deze geen grote implicaties meer hadden.

De 'omslag' in Nijmegen zoals geformuleerd door Bossenbroeck en Kompagnie bleek ook niet zo radicaal als eerder gedacht. Het was eerder een geleidelijk proces met langdurige schaamte en ongemakken. Het resulteerde dan ook in een nauwe winst voor de abolitionisten. Dit geldt ook voor de anekdote over de moord op de prostitutie. Het was geen moord, maar een felle wederzijdse strijd. De kogels waren niet alleen op de prostitutie gericht, maar ook op de abolitionisten.¹³³

129 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van Zaterdag 10 december 1892, 17.

130 Ibidem.

131 Jan Brabers, *Nijmegen*, 246.

132 RAN, Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst, afdeling Nijmegen en Omgeving 1886 – 1983 (136), inv.nr. 115, Besloten vergadering in de zitting van den raad der gemeente Nijmegen van zaterdag 10 december 1892, 17.

133 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 306.

Conclusie

Dit onderzoek had als doel te verklaren waarom Nijmegen de meest assertieve stad bleek in de prostitutieregulatie. Deze stad was een interessante casus als katholieke garnizoens- en grensstad. Zo beschreven Bossenbroeck en Kompagnie het opvallendeatholicisme van J.P.S. Berends in een landelijk door protestanten gedomineerd abolitionisme. Daarnaast zagen hij, Visscher en Rieter-Michelotti een vermeend internationaal netwerk van vrouwenhandel in Nijmegen.¹³⁴ Hierdoor werd de hypothese gesteld dat de Nijmeegse stadskenmerken bepalend zouden zijn in de verklaring van de Nijmeegse assertiviteit. Het beloofde een unieke casus te zijn die zou bijdragen aan de kennis over de negentiende-eeuwse regionale diversiteit. Hieruit werd de volgende hoofdvraag opgesteld: 'Hoe valt de Nijmeegse assertiviteit in de prostitutiekwestie van 1843 tot 1892 te verklaren vanuit de ontwikkelingen in de prostitutiedebatvoering en de veranderende samenstelling van de gemeenteraad?'

In het eerste hoofdstuk bleek dat de emanciperende katholieken gedurende de negentiende eeuw gestaag de macht overnamen van de protestanten. Deze groepen waren vertegenwoordigd in twee kiesverenigingen; het emancipatoire katholieke RvA en de protestantse bourgeoisvereniging Eensgezindheid. Het RvA streefde voor gelijkstelling van de katholieken en een zedelijke maatschappij, Eensgezindheid plaatste de nadruk daarentegen bij sterk en een-tonig bestuur. Naarmate de eeuw vorderde kreeg het RvA een steeds dominantere positie in de gemeenteraad, zodanig dat zij in de jaren tachtig en negentig de opmaak van de raad grotendeels konden bepalen.

In de tweede en derde hoofdstukken kwam naar voren dat het abolitionisme al te herkennen was in de regulatiejaren. Zowel uitingen van frustraties en schaamte rond het prostitutiebeleid als distantiëring en strengheid in de oorspronkelijke regulatiedecennia toonden elk dat de Nijmeegse gemeenteraad moeite had met het moreel laten verlopen van de regulatie. Er leek toen al een correlatie te zijn tussen het catholicisme en de strenge houding jegens prostitutie, dit kon echter niet worden verheven tot causaal verband. Naarmate de abolitionistische tendensen opkwamen bleek er ook een grote groep loyale reglementaristen te zijn. Daarmee leek er geen sprake van een 'omslag' in Nijmegen, welke Bossenbroeck en Kompagnie landelijk observeerde. Er was tot het einde een onzekere strijd tussen reglementaristen en abolitionisten. Hierin bleek uit de raadssamenstelling dat de abolitionisten als emanciperend katholiek offensief afweken van de landelijke protestantse norm. Opvallender waren de loyale reglementaristen, welke juist protestantse vertegenwoordigers van de voormalige stadselite bleken. Dit sluit aan bij de observatie van Damsma dat politisering van het volk, in dit geval emanciperende katholieken, zou hebben

134 Rieter-Michelotti, 'Over 'ligtvaardige vrouwenpersonen'', 153; Visscher, *Palais Oriental*. 67; Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 93, 209.

geleid tot de influx van volkse moralistische idealen in het bestuur, zo ook het abolitionisme.¹³⁵

In deze strijd bleek de moord op de prostitutieregulatie van Bossenbroeck en Kompagnie geen eenzijdige bejegening, maar een conflict tussen twee fanatieke strijders die eindigde in een nauwe overwinning voor de abolitionisten.¹³⁶ Dit conflict is uitgewerkt in hoofdstuk vier. De abolitionistische overwinning begon in 1888, toen J.P.S. Berends het abolitionistische standpunt innam. In de prostitutiestrijd was hij cruciaal. Met de argumenten van Pierson won hij de morele en geneeskundige strijd van de reglementeringsgezinde NMBG. De zeden benadrukkende geëmancipeerde katholieken schaarden zich achter hun voorman en realiseerden het regionale bordelenverbod.

Zo is slechts één hypothese gegrond gebleken, de emanciperende katholieken waren cruciaal in het Nijmeegse prostitutiedebat. Het garnizoen en internationale vrouwenhandel kwamen enkel voor in de slotbetogen van Berends en de NMBG. Desondanks week de Nijmeegse prostitutiekwestie af van de nationale norm. Waar het abolitionisme gewoonlijk een protestants offensief was, bleek dit in Nijmegen emancipatoir katholiek van aard. Hoewel de katholieken initieel de bottom-up volkse idealen vertegenwoordigden zouden zij uitgroeien tot de nieuwe elite. Hiermee vervormde hun offensieven naar top-down opgelegde idealen. De regulatie was echter vanaf het begin al omstreden; vanaf de jaren veertig heerste al ongemak en schaamte. Deze werden geuit in koerswijzigingen, debatvoeringen en distantiëring van prostitutie-gerelateerde uitgaven. Zo valt concluderend de regionale assertiviteit als volgt te verklaren: de ongemakken van de regulatie werden geuit in koerswijzigingen, maar zouden onder de geëmancipeerde katholieke en hun leider J.P.S. Berends overgaan tot concreet abolitionisme.

Deze conclusie heeft tot meer vragen geleid dan antwoorden, zoals vaker bij historische onderzoeken. Zo ook de vraag om meer inzicht in de verschillende beleidsbeoefening in katholieke- en protestantse steden. Dit onderzoek toonde welke implicaties een katholiek stadsbestuur kan hebben op beleidsvorming, een vergelijkende studie omtrent meerdere steden en politieke kwesties zou een waardevolle toevoeging zijn aan de kennis over negentiende-eeuwse stedelijke diversiteit. Ook vraagt het om meer onderzoek naar provinciale en katholieke prostitutiekwesties ter vergelijking met de Nijmeegse prostitutiedebatten. Tot slot zou een biografisch onderzoek naar één of enkele prostitute(s) inzicht kunnen bieden in de werkelijke implicaties van het negentiende-eeuwse prostitutiebeleid. Hoewel het bronnenmateriaal in Nijmegen hier niet toe lijkt te dienen, bestaan er elders wellicht dagboeken en registers om dergelijk onderzoek te doen.

135 Damsma, 'Van hoeksteen tot fundament', 240-241.

136 Bossenbroeck en Kompagnie, *Het mysterie*, 306.

Uit het archief

Visies op vrouwelijkheid in het Nijmeegse studentenweekblad *Vox Carolina*

Jetze Boon

Voor deze editie van *Uit het archief* nemen we een kijkje in de uitgebreide persoonlijke collectie van de familie Ivens / Nooteboom, veilig bewaard in het Regionaal Archief Nijmegen. Het RAN stelt terecht dat de familie ‘een nauwe verbondenheid [...] met de stad Nijmegen’ had.¹ Zo was Kees Ivens (1871 – 1941) betrokken bij de bouw van de Waalbrug en behoorde zijn dochter Thea Ivens (1906 – 1997) tot een van de eerste vrouwen die zich bestuurslid van de studentenvereniging *Carolus Magnus* mochten noemen. Om over filmregisseur, filmmaker en ereburger van Nijmegen Joris Ivens (1898 – 1989) nog niet eens te beginnen.² In het archief van de familie zijn, beginnend bij oprichtingsjaar 1927, maar liefst veertien opeenvolgende jaargangen van het studentenweekblad *Vox Carolina* te vinden.³ Binnen dit blad werd informatie over tentamens en lokaal nieuws afgewisseld met kritische inzendingen over bijvoorbeeld geopolitiek, maar ook over gender en seksualiteit.⁴ Dat vrouwelijke studenten aan de Nijmeegse universiteit, die circa 25 procent van het totaal uitmaakten, zich niet buiten deze discussies hielden, blijkt uit een aantal van deze edities.⁵ De hierin gepubliceerde artikelen nemen ons mee terug naar de jaren 1935 en 1936; jaren waarin de Grote Depressie maakte dat ook de jonge Nijmeegse universiteit het zwaar te verduren kreeg en de nieuwverworven posities van vrouwen ter discussie gesteld werden.⁶

1 Studiezaal Nijmegen, https://studiezaal.nijmegen.nl/detail.php?nav_id=7-1&id=2126499051 (geraadpleegd op 23 februari 2025).

2 Ibidem. Zie hiervoor de kopjes op basis van generatie waarin deze pagina is onderverdeeld; Studiezaal Nijmegen, <https://regionaalarchiefnijmegen.nl/actueel/11-nieuws/425-fo-toalbum-thea-ivens-online> (geraadpleegd op 23 februari 2025); Indebuurt, <https://indebuurt.nl/nijmegen/toen-in/wie-is-joris-ivens-en-waarom-heeft-hij-een-plein-89427/> (geraadpleegd op 23 februari 2025).

3 Regionaal Archief Nijmegen, Archief familie Ivens / Nooteboom, inv.nr. 217-230, Tijdschrift ‘*Vox Carolina*. Nijmeegsch studenten-weekblad’.

4 A. Lam, ‘*Vox Carolina*: Homoseksualiteit op een katholieke universiteit’, *Ex Tempore* 42:2 (Nijmegen 2023) 195-196.

5 J. Brabers, *Proeven van de eigen cultuur: vijfenzeventig jaar Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1998 (deel 1 1923 – 1960)* (Nijmegen 1998) 215.

6 F. Boterman, *Tussen utopie en crisis: Nederland in het interbellum 1918-1940* (Amsterdam 2021) 324; Brabers, *Proeven van de eigen cultuur*, 211 – 212.

De meest directe verwijzing naar de rol van vrouwen staat in de *Vox Carolina* van 6 november 1936.⁷ Hierin doen de drie redactieleden, op dat moment enkel mannen, een oproep aan vrouwelijke studenten om lid te worden van de redactie. Dit als reactie op een aanname 'dat [deze redactie] anti-feministisch is'.⁸ De redactieleden stellen vervolgens over te gaan in een geïmproviseerd gebied. Hoewel deze in eerste instantie de indruk wekt een lofzang over vrouwen te zijn, blijkt het al snel niets dan een letterlijke uitdrukking van patriarchale ideeën. '... haar handen [...] over het toetsenbord [...], onder de zweep van onze mannelijke macht. Haar stem .. o, nee dat is waar, een stem heeft ze niet. O vrouw, wees welkom!'⁹ De tekst komt enigszins satirisch over, maar maakt zeer goed duidelijk hoe door de toenmalige redactie naar de aanwezigheid van vrouwen gekeken werd. Aannemend dat de tekst een weerspiegeling vormt van de praktijk, zou dit betekenen dat vrouwelijke redactieleden geen inspraak hadden op het beleid en enkel aanwezig waren om teksten uit te typen. Dat toetreding van vrouwen weldegelijk invloed heeft gehad op de invulling van het blad bleek daarentegen eerder al. Toen er in 1929 voor het eerst een vrouw onderdeel was van de redactie, werd binnen een jaar een speciaal 'meisjesnummer' gepubliceerd.¹⁰

Op de uitlatingen in de vacature uit 1936 lijken geen geschreven reacties te zijn geweest. Een artikel dat wel op meerdere reacties kon rekenen, was de gepubliceerde toespraak van Wil Overmars op het zesjarig jubileum van de Meisjesclub in 1935.¹¹ De toespraak gaat over de aard van de vrouw en is daarmee een betoog over de ideale vrouwelijkheid. Het praatje begint met een kenmerkende anekdote van Professor Raaijmakers: 'Geef een kleinen jongen een pop om te spelen en een klein meisje een geweertje. Onmiddellijk zult ge dan zien, hoe die twee hun geschenken gaan uitwisselen, ruilen.'¹² De spreker geeft als redenen voor deze ruil, dat het kleine meisje aanvoelt dat het niet in haar natuur zit om met het geweertje te spelen. 'De reden is gelegen in de speciale taak der vrouw. Die taak is vervat in een woord. "Geven".' Deels aan de hand van passages uit de bijbel wordt hiermee betoogd dat het de natuurlijke aanleg van vrouwen is om voor het gezin te zorgen. Toch weet Overmars ook het nut van vrouwen aan de universiteit te beargumenteren. De nadruk ligt met name op het volgen van je hart, onafhankelijk van of dit 'in, of buiten het gezin zal liggen [.]' In dezelfde

7 Regionaal Archief Nijmegen, Archief familie Ivens / Nooteboom, inv.nr. 217-230, Tijdschrift 'Vox Carolina. Nijmeegsch studenten-weekblad', jaargang 10:7.

8 Ibidem.

9 Ibidem.

10 Ibidem, jaargang 4.

11 Regionaal Archief Nijmegen, Archief familie Ivens / Nooteboom, inv.nr. 217-230, Tijdschrift 'Vox Carolina. Nijmeegsch studenten-weekblad', jaargang 9:10.

12 Ibidem.

toespraak wordt wel betoogd dat, gezien het gebrek aan vraag naar arbeid door de toenmalige economische crisis, mannen voorrang verdienen op vrouwen. Het vormt een reflectie op mannelijkheid, wat zich uit in een plicht 'het gezin te onderhouden, en het is niet meer dan billijk, dat hij daartoe in de gelegenheid wordt gesteld.' Dit betekent volgens Overmars daarentegen niet dat vrouwen geen onderwijs zouden moeten volgen, omdat dit er altijd voor zal zorgen dat de vrouwelijke aard beter tot uiting komt. 'Geven in dienende liefde'. Iets wat zich makkelijk vertaalt naar het vaak genoemde 'moederschap'.¹³

Een van de genoemde reacties op de toespraak van Overmars komt van Ida Groenewout, te vinden in de *Vox Carolina* van 31 januari 1936.¹⁴ Haar mening komt op het volgende neer: 'Hoe kunnen wij [...] onze ontvangen gaven gebruiken als we "omdat we vrouw zijn" worden achtergesteld?'. Er zijn een aantal zaken opvallend aan de ietwat warrige uiteenzetting die hierop volgt. Om te beginnen doet Groenewout beroep op de 'oudere generatie', omdat de jongere generatie vrouwen van de jaren '30 wat haar betreft conservatiever geworden was. Vervolgens haalt ze de toenmalige paus Pius XI aan, die zou hebben gesteld dat 'het moderne meisje' financieel onafhankelijk kan zijn door het maken van een goede partnerkeuze.¹⁵ Groenewout brengt hiermee een zekere tegenstrijdigheid wat betreft het begrip van de moderne vrouw en de 'aard van de vrouw' in het algemeen aan het licht. Enerzijds is de moderne vrouw conservatiever dan voorgaande generaties, terwijl ze anderzijds graag financieel onafhankelijk wil zijn.¹⁶ Groenewout biedt voor deze tegenstrijdigheid geen oplossing en wijdt de rest van haar betoog aan de positie van de vrouw in de maatschappij. Zo bespreekt ze de verdeling van het aantal mannen en vrouwen in bepaalde beroepsgroepen en stelt ze in aansluiting op Overmars dat bij het aannemen of ontslaan van mensen de gezinshoofden voorrang verdienen. Ze verschilt van Overmars door hierin geen onderscheid tussen mannen of vrouwen te maken. Ze sluit dit deel van haar betoog dan ook af met de oproep tot een gelijkwaardig salaris voor beide geslachten.

Groenewout probeert met haar artikel de conservatieve blik op de aard van de vrouw te doorbreken. In de *Vox Carolina* van 7 februari 1936 probeert Antoon van Rijswijck in zijn reactie hierop haar argumenten met precies deze

13 Ibidem. Alle citaten en andere informatie in deze alinea zijn ontleend aan dit archiefstuk.

14 Ibidem, jaargang 9:11.

15 Ibidem.

16 A.F. Timm & J.A. Sanborn, *Gender, sex and the shaping of modern Europe* (derde druk; Groot-Brittannië 2022) 243. Het begrip 'modern woman' alsin 'financieel onafhankelijk' sluit aan op de definitie die in dit werk gegeven wordt.

visie te weerleggen.¹⁷ Hij herhaalt de eerder genoemde positie van de vrouw in het gezin en stelt dat Groenewout onterecht het onderscheid tussen de niet-gehuwde man en de niet-gehuwde vrouw heeft genegeerd.¹⁸ Hij beargumenteert hierbij dat mannen en vrouwen in theorie evenveel recht hebben op arbeid, maar dat dit in praktijk anders ligt. 'Een man is [...] voorbestemd om permanent aan het werk te blijven, en om een gezinsloon te hebben.' Dit zou ook gelden wanneer de man niet voor een gezin hoeft te zorgen, want 'uit zijn aard heeft hij een aktieven drang tot huwelijk meegekregen, een aktieven drang om een gezin te stichten'. Kortom, het zit wat hem betreft in de aard van de man om ooit wel voor een gezin te gaan zorgen. Het is een duidelijke visie op mannelijkheid, waaraan vrouwen volgens Rijswijck ondergeschikt horen te zijn. Dit laatste blijkt ook uit zijn opvatting dat het, gezien het tekort aan vrouwelijke dienstboden, verstandig zou zijn als nieuwe wetgeving (ongehuwde en laagopgeleide) vrouwen tot dit werk zou verplichten. Fabrieksarbeid zou vrouwen, in tegenstelling tot werk als dienstbode, enkel 'voor een toekomstig gezin meer ongeschikt' maken.¹⁹

Iets anders waar zowel Rijswijck als Groenewout op lijkt te reflecteren is een congres van de 'R.K. Commissie voor Jeugdwerklozenzorg'. Groenewout stelde in haar artikel al dat er een over het algemeen 'vrouwen-vijandig gezinde stemming' heerste tijdens het congres. Uitspraken als 'zolang er nog één vrouw in 'n beroep is, is onze actie niet geeindigd' maakte in haar woorden dat het '... zelfs mijn katholieke collega's te bar was.'²⁰ Rijswijck lijkt hier minder last van te hebben gehad. Waar Groenewout zich verzet tegen de op het congres gemaakte aanname dat criminaliteit onder vrouwen afneemt wanneer ze werkloos worden, beschrijft Rijswijck criminaliteit juist als een van de 'morele en andere gevaren' die kunnen optreden bij het toestaan van fabrieksarbeid door vrouwen.²¹

Een landelijke wet uit 1937 die mannenarbeid formeel boven vrouwenarbeid plaatste, lijkt een slotsom te zijn van de discussie over de positie van de

17 Regionaal Archief Nijmegen, Archief familie Ivens / Nooteboom, inv.nr. 217-230, Tijdschrift 'Vox Carolina. Nijmeegsch studenten-weekblad', jaargang 9:12.

18 De Bibliotheek, <https://www.bibliotheek.nl/catalogus/titel.045589275.html/heinrich-hansjakob/> (geraadpleegd op 19-2-2025). Uit dit proefschrift, gepubliceerd in 1948, blijkt dat de in Vox Carolina genoemde auteur A. v. Rijswijck een mannelijke student betrof genaamd Antoon Petrus Henricus van Rijswijck.

19 Regionaal Archief Nijmegen, Archief familie Ivens / Nooteboom, inv.nr. 217-230, Tijdschrift 'Vox Carolina. Nijmeegsch studenten-weekblad', jaargang 9:12.

20 Ibidem, jaargang 9:11.

21 Ibidem, jaargang 9:12.

werkende vrouw in crisistijd.²² Hoewel de economische crisis een aanzienlijke rol gespeeld heeft in deze bepaling, zijn de conservatievere opvattingen uit de jaren '30 met name ook een reactie op de 'lossere' jaren '20.²³ Dit lag ten grondslag aan het voortbestaan van deze patriarchale kijk op de maatschappij. Bovenstaande opvattingen en discussies wijzen erop dat de teneur in de *Vox Carolina* hier een duidelijke weerspiegeling van vormde.²⁴ Breed gedragen idealen van de mannelijke kostwinner en de vrouw als huismoeder, die een sterke doorwerking hadden in de landelijke politiek, vonden zodoende ook weerklank in het studentenblad.²⁵ Hoewel hun eigen positie als student of hoogleraar niet direct bedreigd werd door de aanwezigheid van vrouwen, blijken mannelijke auteurs hun eigen aanwezigheid via deze ideologische debatten alsnog te willen verdedigen tegen de bedreiging die het voortbestaan van vrouwemancipatie in crisistijd in hun ogen vormde.

22 J. de Bruijn, *Haar werk: vrouwenarbeid en arbeidssociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Amsterdam 1989) 121 – 125.

23 *Ibidem*, 119 – 120.

24 S.C.W. Beentjes, *In oorlog met het katholieke compromis: katholieke studenten tijdens het interbellum en de verhouding tot de Doorbraak* (Thesis History Political Culture and National Identities, Universiteit Leiden 2019) 7.

25 Boterman, *Tussen utopie en crisis* 250 – 251.

Tips van de redactie

Boekentips

Pia van de Schaft en Bart van Duijvenbode

Bob Pierik, *Zo veel leven voor de deur: Een geschiedenis van alledaags Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2023).

Bob Pierik ging op zoek naar het straatleven van het Amsterdam in zeventiende en achttiende eeuw en vond een complexe wereld vol vrijheid, losbandigheid en conflict. Via historische getuigenissen van conflicten stapt de auteur in de levens van gewone Amsterdammers. Het was een periode waarin hun stad in een rap tempo ontwikkelde. De bevolking van Amsterdam dreigde uit zijn voegen te barsten en de straten werden voller. Een groot deel van het sociale leven speelde zich dan ook buiten de deur af. De straat, zo blijkt uit Pierik's onderzoek, was van iedereen. De autonomie die vrouwen in de publieke ruimte vonden vormt een rode draad door het boek. Pierik nuanceert het dominante beeld van de passieve huisvrouw op een vermakelijke en uiterst leesbare wijze. De verhalen van ruzie, gezichtsverlies en vechtpartijen stellen de lezer in staat om mee te leven met de vreemde en toch ook herkenbare ervaringen van vroegmoderne stedelingen. Dit boek, compleet met stadswandeling langs de locaties waar de opgetekende verhalen zich afspeelden, dompelt de lezer onder in het onstuimige Amsterdam van de vroegmoderne tijd. Het boek is een *must-read* voor liefhebbers van de geschiedenis van Amsterdam of van gendergeschiedenis in de vroegmoderne periode, maar ook lezers zonder enige voorkennis zullen dit boek met plezier weggelezen.

Roline Redmond, *De Doorsons* (Amsterdam 2021).

In *De Doorsons* gaat Roline Redmond op zoek naar haar familiegeschiedenis. Haar voorouders waren slaafgemaakten op de plantage Sarah in Coronie, Suriname. Tijdens vele reizen, archiefbezoeken en interviews krijgt ze langzaam een beeld van haar familie en hoe hun levens eruitzagen. Ook gaat ze in Nederland op zoek naar nabestaanden van de slaveneigenaren van haar voorouders, wat een interessant contrast creëert. Naast dat het boek een mooi beeld van een interessante familie schetst, geeft het ook een portret van de omgang met geschiedenis in Suriname. Veel van haar geschreven familiegeschiedenis is ze bijvoorbeeld kwijt omdat hier niet naar werd omgekeken binnen de familie. Hierdoor moet ze in smaakvolle interviews met de oudste generatie Surinamers de orale traditie proberen voort te zetten. Redmond zet in deze familiegeschiedenis de rol van de krachtige Surinaamse vrouwen centraal. Het zware leven van de wassers, neneh's en de visverkoopsters wordt uitgebreid beschreven. Ook worden culturele gebruiken in Suriname uitgelegd en gevierd, met aan het einde de viering van een Famirman Banya, een eeuwenoude traditionele familiebijeenkomst waarbij de voorouders vrij worden gemaakt van koloniale geesten. *De Doorsons* is herkenbaar voor de (familie)historicus en geeft een goed beeld van het (post-)slavernijleven in Suriname.

Recensie

'Nieuwsgier Jacob Campo Weyerman (1677-1747), leven en werk' (Boom 2024).

Tom Ottens

In zijn biografie *Nieuwsgier* belicht de neerlandicus Peter Altena een van de meest vermakelijke en ongrijpbare personen uit achttiende eeuw: de schilder en schrijver Jacob Campo Weyerman (1677-1747). Sinds de hernieuwde interesse in Weyermans werk na de Tweede Wereldoorlog en de oprichting van *Stichting Jacob Campo Weyerman* in 1977 zijn veel aspecten uit het leven van Weyerman onderzocht door historici en letterkundigen. Zo is er onderzoek gedaan naar zijn tijd als schilder en kunsthandelaar, zijn vele mercuren (weekbladen) en zijn rol als auteur van lijvige boeken, zoals het antipapistische 'De historie des pausdoms'. Toch ontbrak het aan een biografie waarin het volledige leven van Jacob Campo Weyerman wordt beschreven en van context wordt voorzien. Met *Nieuwsgier* vult Altena dit gat.

In *Nieuwsgier* kiest Altena voor een chronologische opbouw. De biografie bestaat uit twee delen. Waar het eerste deel zich toelegt op Weyermans jeugd en schilderjaren, verschuift het zwaartepunt in het tweede deel naar Weyermans schrijverschap. In het eerste deel beschrijft Altena helder hoe Weyerman zich ontwikkelde van student tot schilder. Naast zijn activiteiten als schilder schreef Weyerman in deze jaren ook een klein aantal kluchten én was hij actief als kunsthandelaar. Ondanks al deze bezigheden laat Weyerman in deze periode weinig sporen achter in de archieven. De meeste informatie over dit deel van Weyermans leven is hierdoor afkomstig uit de teksten die Weyerman en anderen later schreven. Dit brengt direct een methodologisch probleem naar voren. Omdat zowel Weyerman als zijn vijanden het vaak niet zo nauw nemen met de waarheid, is het moeilijk de 'echte' Weyerman scherp te krijgen. Waar Weyerman zichzelf afschildert als een sluwe vos die anderen vaak te slim af is, schrijven zijn critici vaak over een onverbetelijke lasteraar. Altena toont aan hoe voornamelijk de onbetrouwbare (en populaire) biografie die Franciscus Lievens Kersteman negen jaar na Weyermans dood schreef, lang de beeldvorming over Weyerman bepaalde. Altena weet vakkundig te balanceren tussen Weyermans en Kerstemans tegenstrijdige versies van de waarheid door beide bronnen kritisch te beschouwen en, waar mogelijk, te toetsen aan de hand van ander archiefmateriaal.

Het tweede deel van Weyermans leven is veel beter gedocumenteerd. Het begint in 1720 wanneer de drieënveertigjarige Weyerman besluit zijn leven volledig aan het schrijverschap te wijden. Het is dit deel van *Nieuwsgier* waarin Altena de achttiende eeuw en Weyerman echt tot leven weet te brengen. Door veelvuldig te citeren uit de verhalen in Weyermans weekbladen die zich afspelen in de trekvaart, de kroeg of het kofiehuis, krijgt de lezer een goed beeld van de cultuur in deze periode.

De overgang tussen het eerste en het tweede deel is echter enig-

zins abrupt. Dit heeft veel te maken met de keuze voor een chronologische in plaats van een thematische insteek. Omdat Weyerman op drieënveertigjarige leeftijd rigoureuus breekt met zijn vroegere leven, ontstaat in de *Nieuwsgier* een vergelijkbare tweedeling. Een thematische benadering had mogelijk de schilder Weyerman beter kunnen verbinden met de auteur Weyerman. Dit betekent echter niet dat in het boek thematische elementen helemaal ontbreken. In zijn inleiding noemt Altena een aantal 'leidmotieven' die in de *Nieuwsgier* veelvuldig zullen terugkomen, zoals 'Weyermans verhouding tot fysieke en morele grenzen' en 'zijn ontrouw en verraad'. Toch zijn dit thema's die voornamelijk in het tweede deel aan de orde komen. In dit deel legt Altena een zeer grote nadruk op de vele conflicten waarin Weyerman verzeild raakt. In zijn weekblad, *De Rotterdamsche Hermes*, zocht Weyerman bijvoorbeeld veelvuldig ruzie met het concurrerende weekblad, *De Amsterdamsche Argus*. Altena laat zien hoe Weyerman er geen genoegen mee nam om zijn concurrent enkel met woorden te bestoken. Weyerman besloot in het vignet van zijn weekblad het mythologische verhaal van Hermes en Argus te verbeelden. In dit verhaal wordt een slapende Argus door Hermes onthoofd: een duidelijke verwijzing naar de strijd tussen de twee weekbladen. Door deze snelle opeenvolging van ruzies en conflicten krijgt het boek op den duur een enigszins repetitief karakter. Het zorgt er daarnaast voor dat bepaalde thema's onderbelicht blijven.

Een belangrijk thema waar Altena meer aandacht aan had kunnen besteden is de relatie tussen Weyermans werk en de Verlichting. In zijn autobiografie liet Weyerman zich inspireren door het werk *De Betoverde Wereld* van de predikant Balthasar Bekker. Dit boek, waarin Bekker ageert tegen alle vormen van bijgeloof, wordt gezien als een belangrijke bijdrage aan de ontluikende Verlichting in de Republiek. Weyerman gebruikt Bekkers werk om een verhaal te vertellen waarin hij als 'Bekkeriaan' een dominee bespot die vreest dat er een spook in een nabijgelegen watertoren huist. Dit verhaal roept interessante vragen op over Weyermans verhouding tot Verlichte ideeën. Alhoewel Altena later in de tekst terugkomt op Weyermans relatie tot de Verlichting, blijft Bekkers invloed helaas achterwege. Een grondige analyse van Weyermans relatie tot de Verlichting had zeker niet misstaan in deze biografie. Het zou daarnaast goed aansluiten bij recent verschenen werken waarin achttiende-eeuwse schrijvers en hun relatie tot de Verlichting centraal staan, zoals *Verlichte verhalen. De omgang met het verleden in de Nederlandse Verlichting* (2023) van Eleá de la Porte.

Nieuwsgier geeft een duidelijk overzicht van Weyermans leven. Het is daarnaast een goed startpunt voor het uitdiepen van bestaande historische vragen. Een belangrijke historische vraag is bijvoorbeeld hoe nieuws in de achttiende eeuw werd gelezen en ervaren. In zijn werk gaat Weyerman vaak in op de manier waarop het nieuws tot hem kwam en hoe hij daarop reageerde. Zo verhaalt hij in het oorsprongsverhaal van zijn eerste weekblad hoe hij, na het lezen van *De Amsterdamsche Argus* in een koffiehuis, besloot een concurrerend weekblad te beginnen. Weyermans teksten zouden dus een interessante invalshoek kunnen zijn voor historisch onderzoek naar vroegmoderne lezers.

In Regensburg wordt sinds tien jaar gewerkt aan een 6-delige geschiedenis van Zuidoost-Europa. Wim van Meurs heeft een hoofdstuk voor zijn rekening genomen over de meest recente periode – van de val van Tito’s Joegoslavië tot 2015. Op zoek naar parallellen in de politiek ontwikkeling tussen vroegere Oostbloklanden als Roemenië en Bulgarije; blokvrige staten als Joegoslavië en Albanië, maar ook Griekenland, Turkije en Cyprus. Gezien die veelvoud is een “hoofdstuk” van 80 blz. ineens weinig. In november verschijnt deel 3 over politiek en staatsvorming vanaf 1800.

De bundel *Refugee Politics in Early Modern Europe*, die David de Boer heeft geredigeerd samen met Geert Janssen, is in november 2024 uitgekomen (in open access).

Mariëtte Verhoeven schreef de contributie ‘The Byzantine Churches of Constantinople: History, Transformation, and Heritage’. In Diederik Burgersdijk, Fokke Gerritsen and Willemijn Waal (Eds.) *Constantinople Through the Ages. The Visible City from Its Foundation to Contemporary Istanbul* (Leiden, 2024).

Tim Riswick heeft een Veni-beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) ontvangen, daarnaast is hij betrokken bij het nieuwe online project doodsoorzaken.nl.

Coen van Galen ontving op 21 november de *Radboud Science Award 2024* voor zijn onderzoek naar slavernij en doorwerking daarvan in Suriname en de Nederlandse Cariben. De prijs wordt onder meer gebruikt om een lesbrieft over historisch onderzoek te maken voor basisscholen.

Auteursinformatie

Thomas Hoekzema is historicus en journalist. Hij studeerde in 2023 af aan de Rijksuniversiteit Groningen met zijn masterscriptie “Twee parallelle werelden: Verslaggeving over Derde Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1672-1674) in Nederlandse en Engelse kranten”, onder begeleiding van Joop W. Koopmans. Inmiddels is hij werkzaam als journalist in Fryslân. Daar werkt hij voor Omrop Fryslân, de Leeuwarder Courant en het Friesch Dagblad. Hij schrijft over uiteenlopende onderwerpen, maar zijn voornaamste interesse ligt bij complottheorieën, desinformatie en propaganda.

Chris Bekkenk studeert sinds 2021 Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Hij is voornamelijk geïnteresseerd in politieke cultuurgeschiedenis. Naast zijn studie is hij werkzaam bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis.

John van Zijlen studeerde vanaf 1972 geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Vervolgens was hij als historicus en directeur-conservator werkzaam in het museumwezen. Gedurende veertig jaar, van 1984-2024, schreef hij voor het Brabants Dagblad, wekelijks historische bijdragen in een rubriek. Bij gelegenheid van het 250-jarig bestaan van het Brabants Dagblad schreef hij in 2021 het jubileumboek *Tydingen die belang hebben. 250 jaar Brabants Dagblad 1771-2021*.

Pepijn Trienekens is een historicus en werkt als projectmedewerker bij Erfgoed Gelderland. In juli 2024 rondde hij de Master Geschiedenis en Actualiteit af, waarbij hij zich specialiseerde in historisch onderzoek en het erfgoedveld. In zijn huidige functie benut hij de expertise uit zijn specialisaties door onderzoek te doen naar vraagstukken binnen het erfgoedveld en het slavernijverleden van Nijmegen.

Tom Ottens studeert aan de Radboud Universiteit. Na een Bachelor Geschiedenis, zit hij nu in zijn tweede jaar van de onderzoeksmaster *Historical Studies*. Tom is geïnteresseerd in de verspreiding van nieuws in de vroegmoderne periode. Momenteel is hij bezig met zijn masterscriptie over krantencensuur in de periode 1700-1750.

Jetze Boon is een derdejaars geschiedenisstudent aan de Radboud Universiteit. Hij heeft een voorliefde voor stadsgeschiedenis, met daarbij de nadruk op de ervaring van de straat en de omgang met stedelijke transformatie in de twintigste eeuw. Hij specialiseert zich momenteel via de minor ‘Cultureel Erfgoed en Publiek’ verder in de cultuurgeschiedenis. Ook hierbinnen interesseert hij zich het meeste voor de onderlinge interactie tussen mensen en de interacties tussen mensen en hun omgeving. Sinds februari 2025 is hij onderdeel van een stageproject bij het Brabants Historisch Informatie Centrum, waar hij via Oral History interviews zal bijdragen aan de geschiedschrijving van katholieke internaten in het naoorlogse Brabant.